

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΙΣΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

1. Η διαδικασία της άνισης ανταλλαγής*

Κατά την άποψη που επικράτησε στη νεο-μαρξιστική θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης¹, η άνιση ανταλλαγή οφείλεται από τη μια μεριά, στην «τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους» σε γενική κλίμακα και από την άλλη, στο γεγονός των χαμηλότερων πραγματικών ημερομισθίων στην περιφέρεια. Δηλαδή, επειδή - όπως υποστηρίζει η άποψη αυτή - οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές παραγωγής στους σύγχρονους καπιταλιστικούς τομείς της περιφέρειας που παράγουν για την παγκόσμια αγορά είναι εξίσου προηγμένες με αυτές των μητροπόλεων, τα χαμηλότερα πραγματικά ημερομίσθια στην περιφέρεια δεν μπορούν να αποδοθούν σε αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα. Η συνέπεια είναι ότι οι μητροπολιτικές χώρες, που χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλότερα ημερομίσθια, μπορούν και καθορίζουν υψηλότερες τιμές για τα προϊόντα τους (που σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, είναι διαφορετικά από τα προϊόντα των περιφερειακών χωρών, ώστε οι διαφορές τιμών να μην εκφάζουν απλώς αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα) στρέφοντας τους όρους εμπορίου υπέρ του κέντρου και θεμελιώνοντας την άνιση ανταλλαγή.

Κατά τη γνώμη μας, όμως, η άνιση ανταλλαγή δε χρειάζεται να στηριχθεί σε παρόμοιες γενικές και αμφισβητούμενες τάσεις. Πρώτον, γιατί πολύ δύσκολα μπορεί να δειχτεί αφενός η έλλειψη διαφορών στις παραγωγικότητες και αφετέρου η έλλειψη συσχέτισης μεταξύ διαφορών στα πραγματικά ημερομίσθια και διαφορών στις παραγωγικότητες. Εκείνο, όμως, που εύκολα μπορεί να δειχτεί είναι ότι οι διαφορές παραγωγικότητας είναι πολύ πιο μι-

* Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται στην εισήγηση μου σε σεμινάριο που οργάνωσε η ΕΛΕΜΕΠ στη London School of Economics, το Δεκέμβριο του 1982, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του Α. Emmanuel, *Appropriate or Underdeveloped Technology*.

κρές από τις αντίστοιχες διαφορές των πραγματικών ημερομισθίων. Δεύτερον, γιατί στη σημερινή μονοπωλιακή φάση του καπιταλισμού, όπως ακόμα και μερικοί νεομαρξιστές όπως ο Sweezy² αναγκάζονται να παραδεχτούν, δεν μπορεί πια να γίνεται λόγος ούτε για «τάση» του ποσοστού κέρδους για εξίσωση³, ούτε, μια και η έννοια του μέσου ποσοστού κέρδους δεν έχει πια καμιά πρακτική σημασία, για «τάση» του ποσοστού κέρδους να πέφτει⁴. Υπάρχει, λοιπόν, αναμφισβήτητα μία διεθνής κινητικότητα κεφαλαίου, η οποία όμως δεν είναι μονής κατεύθυνσης, από περιοχές δηλαδή χαμηλού κέρδους προς περιοχές υψηλού κέρδους, αλλά και αντίστροφη, ακόμα και μεταξύ περιοχών με περίπου ίδια περιθώρια κέρδους⁵. Και αυτό γιατί, όπως παρατηρεί και ο Sweezy⁶, «εκείνο που έχει σημασία για τη μονοπωλιακή επιχείρηση που ζητά διεξόδους για τα επενδυτέα κέρδη της (ή δανειακά κεφάλαια) δεν είναι αν το ποσοστό κέρδους που μπορεί να κερδίσει σε άλλη περιοχή είναι υψηλότερο από αυτό που κερδίζει τώρα, αλλά εάν το ποσοστό κέρδους σε μια επιπρόσθετη επένδυση στη νέα περιοχή είναι υψηλότερο ή κατώτερο από το αντίστοιχο ποσοστό κέρδους σε μια αντίστοιχη επένδυση στην περιοχή που ήδη αποτελεί αντικείμενο της δραστηριότητας της επιχείρησης.

Δεν είναι, λοιπόν, απαραίτητο - και όπως ο ίδιος τονίζει είναι και λάθος - να προσπαθούμε να εξηγήσουμε όχι μόνο την άνιση ανταλλαγή αλλά γενικότερα το φαινόμενο της επέκτασης των μητροπολιτικών επιχειρήσεων στις εξαρτημένες χώρες με βάση τις διαφορές στα ποσοστά κέρδους, την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, κ.λπ. Όπως, άλλωστε, σημειώνει και ο O. Lange⁷, στον οποίο αναφέρεται ο Sweezy, «το κυνηγητό των μονοπωλιακών υπερκερδών αρκεί για να εξηγήσει πλήρως την ιμπεριαλιστική φύση του σημερινού καπιταλισμού». Τούτο ισχύει ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη την ανάγκη της σύγχρονης τεράστιας μονοπωλιακής επιχείρησης, όπως πολύ εύστοχα την περιέγραψε ο φιλελεύθερος κριτικός του μονοπωλιακού καπιταλισμού Galbraith⁸, να κυριαρχεί και να ελέγχει όλες τις συνθήκες και μεταβλητές που την αφορούν, πράγμα που την οδηγεί - από τη στιγμή που νιώθει αρκετά ισχυρή - να επεκτείνεται από την εξαγωγή στην παραγωγή στο εξωτερικό και στον αντίστοιχο έλεγχο των οικονομικών αλλά και πολιτικών μεταβλητών που αφορούν τις δραστηριότητες της στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό. Η ανάγκη αυτή απορρέει, φυσικά, από τον «εκρηκτικό» χαρακτήρα της μονοπωλιακής επιχείρησης που την ωθεί σε συνεχή επέκταση, σε καινούριες αγορές, είτε με την έννοια τη γεωγραφική είτε με την έννοια της σφαίρας παραγωγής. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν οι Glynn και Sutcliffe⁹, όταν εξετάζουν το θέμα των αγγλικών επενδύ-

σεων στο εξωτερικό και των ξένων επενδύσεων στην Αγγλία: τα σχετικά χαμηλά περιθώρια κέρδους στην Αγγλία δεν αποτελούν, βέβαια, το κύριο κίνητρο για τις ξένες επενδύσεις στη χώρα αυτή· αντίθετα, η ανάγκη να ενισχυθεί η ανταγωνιστική θέση των ξένων επενδυτών στην αγγλική αγορά, το κέρδος σε μονοπωλιακή δύναμη ή στην ικανότητα αντίστασης στο διεθνή ανταγωνισμό αποτελούν τους κύριους παράγοντες στην εξήγηση της διεθνούς κινητικότητας κεφαλαίου.

Νομίζουμε, λοιπόν, ότι αν εγκαταλείψουμε τις τόσο γενικές και αφηρημένες «τάσεις»¹⁰, μπορούμε να εξηγήσουμε το φαινόμενο της άνισης ανταλλαγής αναφερόμενοι στους ακόλουθους λόγους: πρώτον, στην ιστορική διαδικασία μέσα στην οποία αναπτύχθηκαν οι κοινωνικο-οικονομικοί σχηματισμοί του κέντρου¹¹ και της περιφέρειας· δεύτερον, στο πλεόνασμα εργατικού δυναμικού των εξαρτημένων χωρών, βασική συνέπεια της διαστρεβλωμένης διαδικασίας ανάπτυξης τους· τρίτον, στη σχετικά ισχυρότερη θέση της εργατικής τάξης των μητροπολιτικών χωρών (συνέπεια του σχετικά μεγαλύτερου όγκου της σ' αυτές) που συνεπάγεται την σε σημαντικό βαθμό συμμετοχή των εργατικών σωματείων στη διαδικασία του καθορισμού των πραγματικών ημερομισθίων, δηλαδή του πλέγματος ονομαστικών ημερομισθίων και τιμών¹².

Οι λόγοι αυτοί δεν είναι, βέβαια, ικανοί να αναιρέσουν την ύπαρξη και τη σημασία της διαφοράς παραγωγικότητας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Μπορούν όμως να εξηγήσουν γιατί η διαφορά πραγματικών ημερομισθίων μεταξύ μητροπόλεων και εξαρτημένων χωρών είναι πολύ μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα. Και είναι, ακριβώς, αυτό το τελευταίο γεγονός που αποτελεί τη βάση της άνισης ανταλλαγής. Το επίπεδο δηλαδή των τιμών των προϊόντων των μητροπολιτικών κέντρων είναι σαφώς μεγαλύτερο - και αυξάνει ταχύτερα - από το επίπεδο των τιμών των προϊόντων των εξαρτημένων χωρών η διαφορά αυτή στο επίπεδο τιμών οφείλεται με τη σειρά της στις διαφορές επιπέδων πραγματικών ημερομισθίων, που δε δικαιολογούνται, όμως, από αντίστοιχες διαφορές στην παραγωγικότητα. Φυσικά, το γεγονός αυτό δε μειώνει τα περιθώρια κέρδους των μονοπωλιακών επιχειρήσεων στις μητροπόλεις¹³, που καθορίζουν τις τιμές τους βάσει των εξόδων παραγωγής (cost plus) και που έτσι κι αλλιώς έχουν αντικαταστήσει το συναγωνισμό μεταξύ τους βάσει των τιμών με το συναγωνισμό βάσει της διαφήμισης, της (συνήθως υποθετικής) ποιοτικής διαφοροποίησης των προϊόντων τους, κ.ά.

Αν πάρουμε υπόψη ότι οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων των μητροπόλεων καθορίζονται μονοπωλιακά, βάσει των εξόδων

παραγωγής και κυρίως βάσει των εξόδων εργασίας - μια και η προσφορά των προϊόντων αυτών είναι πολύ πιο ελαστική από την αντίστοιχη προσφορά αγροτικών προϊόντων ή πρώτων υλών που βασικά αποτελούσε (και σε μικρότερο βαθμό ακόμα αποτελεί) την παραγωγή και εξαγωγή των περιφερειακών χωρών -, ενώ οι τιμές των τελευταίων καθορίζονται βάσει των συνθηκών ζήτησης, μπορούμε να εξηγήσουμε (με βάση τα υψηλότερα πραγματικά ημερομίσθια) τις υψηλότερες τιμές των μητροπολιτικών προϊόντων και την ιστορική διαμόρφωση των όρων εμπορίου σε βάρος των εξαρτημένων χωρών.

Δεν είναι, άλλωστε, άσχετο το γεγονός, όπως παρατηρεί και ο Amin¹⁴, ότι η χειροτέρευση των όρων εμπορίου εμφανίστηκε στις υπανάπτυκτες χώρες μαζί με τη γέννηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Η διαμόρφωση αυτή των όρων εμπορίου, μέσα σε τέτοιες μονοπωλιακές συνθήκες, αποτελεί μια έμμεση πολύ σημαντική μεταφορά πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο, που προστίθεται στη φανερή εκροή που αποτελεί η επανεξαγωγή κερδών, royalties κ.λπ. από τις ξένες εταιρίες που είναι εγκαταστημένες στην περιφέρεια. Και αυτό ανεξάρτητα από το κατά πόσο μπορεί να θεμελιωθεί μια μακροχρόνια στατιστική τάση χειροτέρευσης των όρων εμπορίου¹⁵. Ακόμα, δε χρειάζεται να πάρει κανείς μέρος στη διαμάχη για το αν οι όροι του εμπορίου χειροτερεύουν σε σχέση με ορισμένο τύπο εμπορευμάτων (του πρωτογενούς τομέα, που συνήθως εξάγουν οι εξαρτημένες χώρες) - πράγμα που αποτελεί τη θέση των Prebisch και Singer¹⁶ - ή, αντίθετα, σε σχέση με ορισμένη κατηγορία χωρών (τις περιφερειακές, που χαρακτηρίζονται από χαμηλά ημερομίσθια) - που αποτελεί τη θέση του Εμμανουήλ -, γιατί οι όροι του εμπορίου παρουσιάζουν σημαντική χειροτέρευση για μεγάλα χρονικά διαστήματα, είτε χρησιμοποιήσουμε το ένα κριτήριο είτε το άλλο. Έτσι, όσον αφορά τα πρωτογενή προϊόντα, η τάση αυτή είναι σαφής για την προπολεμική περίοδο και για το μεγαλύτερο τμήμα της μεταπολεμικής¹⁷. Ακόμα, όσον αφορά τους όρους εμπορίου των περιφερειακών χωρών στη μεταπολεμική περίοδο, για την οποία έχουμε στοιχεία, υπάρχει σαφής χειροτέρευση, τουλάχιστον για τις χαμηλού εισοδήματος χώρες¹⁸. Η αντίστοιχη επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών των χωρών αυτών καθώς και η εκροή πλεονάσματος είναι εξίσου σημαντική¹⁹.

Όσον αφορά τη χώρα μας, η επιδείνωση των όρων του εμπορίου στη μεταπολεμική περίοδο είναι σημαντική και η συμβολή τους στο έλλειμμα του ισοζυγίου δεν είναι ευκαταφρόνητη. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 οι όροι του εμπορίου ήταν 30% χειρότεροι από την προπολεμική περίοδο, σύμφωνα με την έκδοση της

Τράπεζας της Ελλάδος για την ελληνική οικονομία το 1955-56, ενώ σύμφωνα με την ίδια έκδοση για το 1969, η επιβάρυνση του εμπορικού ισοζυγίου στην περίοδο 1964-68, ως αποτέλεσμα της δυσμενούς εξέλιξης των όρων αυτών, έφθασε τα 14,6 εκ. δολ. ετησίως, κατά μέσο όρο. Αν πάρουμε υπόψη ότι στην ίδια περίοδο (1964-68) οι όροι εμπορίου κυμαίνονταν μεταξύ 107 και 101, ενώ στη δεκαετία του '70 κυμαίνονταν μεταξύ 97 στην αρχή της δεκαετίας (1971) και 77 στο τέλος της (1979), τότε είναι βάσιμο να υποθέσουμε ότι η σχετική επιβάρυνση στο ισοζύγιο πληρωμών (και η αντίστοιχη εκροή πλεονάσματος) θα πρέπει να είναι ακόμα σημαντικότερη σήμερα.

2. *Εξαρτημένη τεχνολογία*

Η θεωρία, όμως, της άνισης ανταλλαγής έχει και συνέπειες στο θέμα της κατάλληλης τεχνολογίας για τις περιφερειακές χώρες, όπως έδειξε ο Εμμανουήλ σε πρόσφατο βιβλίο του²⁰. Νομίζω ότι ο καλύτερος, ίσως, τρόπος για να εξετάσουμε τη θέση του Εμμανουήλ στο θέμα της τεχνολογίας θα ήταν ν' αρχίσουμε με μια σύντομη περιγραφή των βασικών σημείων της θεωρίας του ανάπτυξης. Η αντιπαράθεση της θεωρίας του Εμμανουήλ με την αντίληψη της εξαρτημένης ανάπτυξης του βιβλίου αυτού θα μπορούσε να βοηθήσει τόσο στο ξεκαθάρισμα της έννοιας της εξαρτημένης τεχνολογίας όσο και στην κριτική της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας, που, τουλάχιστον όσον αφορά τα συμπεράσματα της, δε διαφέρει σημαντικά από τη θέση του Εμμανουήλ.

Σύμφωνα με τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής, που είδαμε παραπάνω, η αιτία της άνισης ανταλλαγής βρίσκεται στις διαφορές πραγματικών ημερομισθίων μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών. Το είδος της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας, αλλά και ο μονοεθνικός / πολυεθνικός, εγχώριος ή μη, χαρακτήρας των εταιριών παραγωγής δεν έχουν, επομένως, σημασία στη διαδικασία της άνισης ανταλλαγής. Η τελευταία, όμως, αποτελεί τη βάση της διαδικασίας άνισης ανάπτυξης για δύο τουλάχιστον λόγους:

Πρώτον, γιατί το κεφάλαιο προσελκύεται από τη ζήτηση, ενώ τα υψηλά εισοδήματα, που δημιουργεί η άνιση ανταλλαγή, προσελκύουν περισσότερες επενδύσεις, θέτοντας σε λειτουργία μια σωρευτική αναπτυξιακή διαδικασία. Η κίνηση, δηλαδή, του κεφαλαίου αποτελεί μια αντίστροφη συνάρτηση των διαφορών εισοδήματος. Έτσι εξηγείται, όπως υποστηρίζει emphaticά ο Εμμανουήλ στο βιβλίο του (σελ. 111), το γιατί οι περιφερειακές χώρες είναι

αναγκασμένες να ικετεύουν τις χώρες στο κέντρο να επενδύσουν σ' αυτές, και όχι αντίστροφα. Ένα σημαντικό πόρισμα του συλλογισμού αυτού είναι πως η προϋπόθεση για να δημιουργήσει η άνιση ανταλλαγή μια σωρευτική αύξηση της ανισότητας (ένα αυξανόμενο άνοιγμα μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας) είναι η σωρευτική ανάπτυξη των διαφορών εισοδήματος.

Δεύτερον, γιατί υψηλά ημερομίσθια οδηγούν στη χρήση μεθόδων παραγωγής έντασης κεφαλαίου και σε υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου, αλλά και εργασίας: η αναλογία δηλαδή των ειδικευμένων εργατών που απολαμβάνουν υψηλότερα ημερομίσθια και διαθέτουν υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι επίσης μεγάλη. Η διαδικασία αυτή οδηγεί όχι μόνο στην αύξηση της παραγωγικότητας αλλά και στην ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας, μέσω της εξάπλωσης του μεγέθους της αγοράς. Έτσι, οι διαφορές ημερομισθίων, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε με βάση την παραπάνω θέση του Εμμανουήλ, μπορούν να προκαλέσουν άνιση ανταλλαγή και άνιση ανάπτυξη, ανεξάρτητα από το πώς οι διαφορές αυτές πρωτοδημιουργήθηκαν.

Θα μπορούσε να αντιπαραθέσει κανείς εδώ ότι, ιστορικά, τα υψηλά χρηματικά ημερομίσθια *ακολουθούν*, παρά προκαλούν, το έναυσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η ιστορική πείρα, από την αγγλική μέχρι την περίπτωση της Ιαπωνίας²¹. Μολονότι, λοιπόν, οι διαφορές ημερομισθίων μπορούν ίσως να εξηγήσουν το σωρευτικό αποτέλεσμα στην αναπτυξιακή διαδικασία, δεν είναι σε θέση να εξηγήσουν και το πώς άρχισε η διαδικασία αυτή, αφήνοντας κατά μέρος το πολυσυζητημένο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η θεωρία της άνισης ανταλλαγής²² σχετικά με το κατά πόσο είναι συμβιβαστή η «τάση» εξίσωσης του ποσοστού κέρδους με την αναπαραγωγή των διαφορών στα ημερομίσθια.

Με βάση, πάντως, την παραπάνω επιχειρηματολογία του Εμμανουήλ, μπορούμε να καταλάβουμε το συμπέρασμά του²³ ότι πρέπει να πάψουμε να ψάχνουμε τις αιτίες του μπλοκαρίσματος της ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου στις λειτουργίες της παραγωγής ή της τεχνολογίας ή, ακόμα, στις καπιταλιστικές συνωμοσίες των πολυεθνικών. Αντίθετα, οι αιτίες αυτές πρέπει να αναζητηθούν στις σχέσεις ανταλλαγής, στην ανισότητα δηλαδή της ανταλλαγής που συνεπάγεται η δομή των διεθνών τιμών. Υπάρχει ένας απaráβατος νόμος, συνεχίζει ο Εμμανουήλ, που κυβερνά το καπιταλιστικό σύστημα: καμιά χώρα δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει κάποιο όριο στην ανάπτυξή της, χωρίς προηγουμένως να αυξήσει τη μη παραγωγική της κατανάλωση, δηλ. τα ημερομίσθια (σελ. 160). Με δεδομένο, όμως, ότι η μαζική κατανάλωση πρέπει να

επιτευχθεί χωρίς το ίδιο το ποσοστό κέρδους να γίνει αρνητικό, ο μόνος τρόπος που μπορεί να επιτρέψει τη συνέχιση της ανάπτυξης αυτής είναι η επέκταση της σε μια περιφέρεια αντικείμενο εκμετάλλευσης. Αυτό λοιπόν που συμβαίνει, κατά τον Εμμανουήλ, δεν είναι ούτε εξαρτημένη ανάπτυξη ούτε υπανάπτυξη της περιφέρειας, αλλά ο αγώνας για επιβίωση του συστήματος πέρα από τα όριά του, αυτό που ο ίδιος ονομάζει «υπερανάπτυξη».

Συμπερασματικά, ο λόγος που δεν επιτρέπει στις περιφερειακές χώρες να εισδύσουν στο κέντρο (εκτός από την εξαιρετική περίπτωση της Ιαπωνίας) είναι η ανικανότητα τους να εκμεταλλευτούν κάποιον άλλο, δεδομένης της έλλειψης οποιασδήποτε άλλης περιφέρειας στον πλανήτη μας. Αφού, λοιπόν, η δυνατότητα αυτή δεν υπάρχει σήμερα για τις περιφερειακές χώρες, καταλήγει ο Εμμανουήλ, η μόνη διαθέσιμη δυνατότητα είναι η αναμόρφωση των διεθνών καπιταλιστικών σχέσεων, έτσι ώστε ο Τρίτος Κόσμος να φθάσει σε ένα επίπεδο ανάλογο αυτού της σημερινής Ελλάδας ή Πορτογαλίας.

Στα πλαίσια της προβληματικής αυτής, ο Εμμανουήλ προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα για τον τύπο της τεχνολογίας που πρέπει να υιοθετήσουν οι περιφερειακές χώρες, ώστε να μεγιστοποιήσουν την ανάπτυξή τους, από ένα «σύντομο μονοπάτι», όπως το ονομάζει. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι οι τεχνικές που εγγυώνται αυτό το μονοπάτι είναι εκείνες ακριβώς που αναπτύχθηκαν στο κέντρο και εκείνες που είναι περισσότερο έντασης κεφαλαίου, γιατί μόνο αυτές μπορούν να εξασφαλίσουν τη μέγιστη παραγωγικότητα κατά μονάδα εργασίας (σελ. 79). Ακόμα, οι πολυεθνικές, όντας οι φορείς αυτής της αναπτυγμένης τεχνολογίας, αποτελούν το μέσο για να βρούμε το μονοπάτι αυτό της ανάπτυξης.

Το πρώτο ερώτημα που γεννά η συλλογιστική αυτή είναι, αν υποθέσουμε πως οι διαφορές ημερομισθίων μεταξύ κέντρου και περιφέρειας δεν έχουν μειωθεί στη μεταπολεμική περίοδο (στην πραγματικότητα υπάρχουν ενδείξεις ότι συνέβη το αντίθετο), μπορούμε να συμπεράνουμε πως το άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών χωρών διευρύνεται την ίδια περίοδο; Ο Εμμανουήλ φαίνεται να δίνει αρνητική απάντηση στο ερώτημα (σελ. 29), στηριζόμενος στην αντι-τάση που υποτίθεται ότι δημιουργεί η μεταφορά τεχνολογίας από το κέντρο στην περιφέρεια. Όπως αναφέρει, μεταξύ 1950 και 1975 το ετήσιο ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος στον Τρίτο Κόσμο ήταν της τάξης $\pm 5\%$, περισσότερο δηλαδή από διπλάσιο του μέσου ποσοστού αύξησης των ήδη αναπτυγμένων χωρών στην περίοδο της ανάπτυξης τους, το 19ο αιώνα. Με ένα αντίστοιχο ποσοστό αύξησης, παρατηρεί ο

Εμμανουήλ, ο Τρίτος Κόσμος θα έπρεπε να εγκαταλείψει κάθε ελπίδα να φθάσει ποτέ τις σημερινές Αγγλίες. Σε αντιδιαστολή, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει, με βάση τους σημερινούς ρυθμούς ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου, ότι το όνειρο αυτό είναι εφικτό. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το συμπέρασμα του συγγραφέα ότι, επειδή όλοι οι άλλοι παράγοντες σήμερα είναι λιγότερο ευνοϊκοί για τις περιφερειακές χώρες, «το συγκριτικό αυτό αποτέλεσμα θα ήταν ανεξήγητο αν δεν αποδιδόταν ακριβώς στο "μονοπάτι" της ανάπτυξης που ανοίγει στις περιφερειακές χώρες η μεταφορά της τεχνολογίας από το κέντρο» (σελ. 29).

Θα εξετάσουμε τις θέσεις αυτές του Εμμανουήλ αρχίζοντας με τα στατιστικά στοιχεία και συνεχίζοντας με την έννοια που δίνει ο ίδιος στο μονοπάτι της ανάπτυξης. Σύμφωνα με την έκθεση για τη διεθνή ανάπτυξη του 1981, το κατά κεφαλήν εισόδημα των μέσου εισοδήματος υπανάπτυκτων χωρών έχει αυξηθεί περίπου 2,5 φορές μεταξύ 1950 και 1980, το αντίστοιχο των χαμηλού εισοδήματος χωρών έχει αυξηθεί λιγότερο από 1,5 φορά, ενώ το εισόδημα των χωρών στο κέντρο την ίδια περίοδο έχει αυξηθεί 2,5 φορές²⁴. Ακόμα, το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος των περιφερειακών χωρών ήταν 3,5% στην περίοδο 1960-70, έναντι 4,1% των χωρών στο κέντρο. Στην περίοδο 1970-80 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 2,7% στην περιφέρεια και 2,5% στο κέντρο. Η συνέπεια αυτών των ποσοστών αύξησης ήταν ότι το 1950 το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ των περιφερειακών χωρών ήταν περίπου 9% του εισοδήματος του κέντρου, το 1960 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 8,3% και το 1980 είχε κατέβει κάτω από 8%. Ακόμα, έστω και αν πάρουμε υπόψη τις διαφορές στις δομές των τιμών²⁵, το άνοιγμα εξακολουθεί να είναι τεράστιο και, το πιο σημαντικό, αυξανόμενο, παρά τη μεταφορά τεχνολογίας. Θα έπρεπε ακόμα να σημειωθεί ότι το 1900, όταν ακόμα η μεταφορά τεχνολογίας δεν είχε καν αρχίσει, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιφέρειας ήταν περίπου 15% του εισοδήματος του κέντρου, ενώ το 1860 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 20%²⁶.

Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι το μονοπάτι της ανάπτυξης στο οποίο οδηγούνται οι περιφερειακές χώρες μέσω της μεταφοράς τεχνολογίας δε φαίνεται να τις βοηθάει όχι μόνο να φθάσουν τις χώρες στο κέντρο αλλά ούτε καν να μειώσουν το (αυξανόμενο) άνοιγμα με αυτές²⁷. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά βασίζονται σε ένα μέτρο της ανάπτυξης, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, το οποίο, κατά τον Εμμανουήλ, είναι «το πιο άμεσο και αξιόπιστο»²³, ιδίως αν θεωρήσουμε δεδομένο ότι ο μοναδικός νοητός σκοπός της ανάπτυξης είναι η καλύτερευση της ανθρώπινης υλικής ευημε-

ρίας, η οποία δεν μπορεί παρά να σημαίνει την ποσοτική αύξηση της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών κάθε είδους. Η εκβιομηχάνιση, η μηχανοποίηση, κ.λπ., τονίζει ο συγγραφέας, δεν αποτελούν παρά μέσα για το σκοπό αυτό²⁸.

Είναι φανερό ότι για τον Εμμανουήλ η διάκριση μεταξύ αύξησης (growth) και ανάπτυξης (development)²⁹ δεν έχει σημασία μια και, όπως ισχυρίζεται, «δεν υπάρχει ανάπτυξη χωρίς αύξηση» (σελ. 28). Θα ήταν, λοιπόν, σκόπιμο να αφιερώσουμε λίγο χώρο για να συζητήσουμε τις έννοιες της αύξησης, ανάπτυξης και υπανάπτυξης. Η αποδοχή ή η απόρριψη της θέσης του Εμμανουήλ (καθώς και παρόμοιων θέσεων των ορθόδοξων οικονομολόγων) για την τεχνολογία εξαρτάται ουσιαστικά από το νόημα που δίνουμε σ' αυτές τις έννοιες, δηλαδή από το «παράδειγμα» της ανάπτυξης που υιοθετούμε.

Από τη μεριά της λογικής, πρώτα, είναι φυσικά δυνατό ότι, παρόλο που η ανάπτυξη συνεπάγεται αύξηση (όλοι συμφωνούν σ' αυτό), το αντίθετο δεν είναι αναγκαστικά αληθές (όπως φαίνεται να εννοεί ο συγγραφέας). Θα πρέπει δηλαδή κανείς να διακρίνει εδώ μεταξύ της σχέσης συνεπαγωγής και της σχέσης ισοδυναμίας (βλ. κεφ. Α). Γι' αυτούς που θεωρούν ότι η διάκριση μεταξύ αύξησης και ανάπτυξης έχει σημασία, η σχέση μεταξύ των εννοιών αυτών είναι σχέση συνεπαγωγής, που σημαίνει ότι η αύξηση αποτελεί αναγκαία αλλά όχι και επαρκή συνθήκη για την ανάπτυξη.

Δεύτερον, από τη μεριά της ιστορικής πείρας, το ίδιο το γεγονός που αναφέρει ο Εμμανουήλ, ότι δηλαδή πολύ χαμηλότερο ποσοστό αύξησης τον περασμένο αιώνα οδήγησε στην ανάπτυξη των χωρών του κέντρου, ενώ τα σημερινά πολύ υψηλότερα ποσοστά αύξησης στην περιφέρεια δεν οδήγησαν στο ίδιο αποτέλεσμα, είναι βέβαια ένδειξη ότι μερικές άλλες συνθήκες, εκτός από την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη. Και αυτό ανεξάρτητα από το ποιες ακριβώς είναι οι συνθήκες αυτές, ανεξάρτητα δηλαδή από το αν αφορούν τη δυνατότητα εκμετάλλευσης της περιφέρειας και τις διαφορές ημερομισθίων, όπως θα υποστήριζε ο συγγραφέας ή, αντίθετα, αφορούν τη δυνατότητα μιας αυτο-προσανατολιζόμενης συσσώρευσης, που καθορίζεται από τη δική της δυναμική, και όχι μια εξαρτημένη συσσώρευση που καθορίζεται από τη σχέση κέντρου περιφέρειας, όπως θα υποστηρίζαμε εμείς.

Αν, όμως υποθέσουμε ότι, τόσο από τη μεριά της λογικής όσο και από τη μεριά της εμπειρίας, έχει νόημα η διάκριση μεταξύ αύξησης και ανάπτυξης, αυτό θα σήμαινε ότι η ανάπτυξη δεν είναι απλώς ποσοτικό πρόβλημα, που θα μπορούσε να εξεταστεί με βάση στατιστικούς δείκτες όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ οι οποί-

οι, έτσι κι αλλιώς, μπορούν να αποτελέσουν το πολύ ένδειξη μέσων ποσοστών και όχι της διασποράς. Είναι, όμως, ακριβώς οι διασπορές που συνθέτουν το πρόβλημα της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, τέτοιοι στατιστικοί δείκτες μπορούν ίσως να έχουν νόημα, ως μέτρο της ανθρώπινης ευημερίας, σε χώρες που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό ομοιογένειας στις δομές τους και όπου, επομένως, ο στόχος της βελτίωσης της ευημερίας είναι δυνατό να επιτευχθεί με την επέκταση των *υπαρχονσών* δομών. Σε χώρες, από την άλλη μεριά, όπου η βελτίωση της ευημερίας εξαρτάται αποφασιστικά από την αλλαγή των δομών είναι φανερό ότι η ανάπτυξη γίνεται πια ποιοτικό πρόβλημα, που απαιτεί το σχεδιασμό ανάλογων κριτηρίων για την εξέταση του και επιβάλλει τη λήψη μέτρων που θα αντανakλούν τις δομικές αλλαγές που απαιτούνται για τη λύση του.

Από την ίδια σκοπιά, θα υποστηρίζαμε ότι η χρήση αφηρημένων θεωρητικών μοντέλων, όπως το νεοκλασικό ή το νεο-ρικαρδιανό, που αρχίζουν από ένα σύνολο (συνήθως πολύ περιοριστικών) υποθέσεων συνάγουν το αντίστοιχο σ' αυτές σύνολο συνεπαγωγών, μπορεί μόνο οριακά να βοηθήσει στην κατανόηση των προβλημάτων των περιφερειακών χωρών. Επομένως, δε θα είχε, κατά τη γνώμη μας, καμιά χρησιμότητα να ασχοληθούμε με τη λογική συνέπεια της θεωρίας του Εμμανουήλ, την οποία θεωρούμε δεδομένη. Η προσοχή μας θα συγκεντρωθεί, λοιπόν, στη σημασία των συνεπαγωγών της θεωρίας αυτής.

Σύμφωνα με την αντίληψη της ανάπτυξης στην οποία στηρίζεται το βιβλίο αυτό, η αιτία που η σημερινή ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών δεν οδηγεί σε σημαντική βελτίωση στην ευημερία είναι ο εξαρτημένος και ανισομερής³⁰ χαρακτήρας της αναπτυξιακής διαδικασίας τους. Επομένως, η εξάρτηση είναι αιτία αλλά και αποτέλεσμα της υπανάπτυξης. Αιτία, γιατί ο υψηλός βαθμός ανισομέρειας που, κατά τη γνώμη μου, συνιστά την ουσία της υπανάπτυξης είναι το αποτέλεσμα του εξωστρεφούς χαρακτήρα της περιφερειακής ανάπτυξης. Αποτέλεσμα, γιατί η υπανάπτυξη συνεπάγεται τη σχετική έλλειψη οικονομικής δύναμης.

Ο Εμμανουήλ, φυσικά, υποστηρίζει (σελ. 103) ότι η εξάρτηση δεν μπορεί να είναι η αιτία της οικονομικής καθυστέρησης: «η πείνα και η έσχατη φτώχεια είναι οι πρωταρχικές αιτίες της εξάρτησης» (σελ. 30), τονίζει, αφού η ανεξαρτησία μιας χώρας είναι αυξανόμενη συνάρτηση του επιπέδου ανάπτυξής της. Αντίθετα, κατά την αντίληψη που εκτίθεται στο βιβλίο αυτό, η εξάρτηση είναι η συνέπεια της ανισοκατανομής εξουσίας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των μελών ενός ιεραρχικού συστήματος, όπως το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η εξάρτηση, επομένως.

μέσα σ' αυτό το σύστημα αποτελεί συνέπεια της *σχετικής* έλλειψης οικονομικής (και κατά συνέπεια πολιτικής) εξουσίας που χαρακτηρίζει ορισμένα μέλη του. Αντίστοιχα, η αλληλεξάρτηση που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των χωρών του κέντρου είναι συνέπεια του χαμηλότερου βαθμού ανισότητας στην κατανομή δύναμης που επικρατεί στο κέντρο.

Δε θα διαφωνούσαμε, λοιπόν, με τον Εμμανουήλ όσον αφορά τον ισχυρισμό του ότι η ανεξαρτησία μιας χώρας είναι αυξανόμενη συνάρτηση του επιπέδου της ανάπτυξης. Θα προσθέταμε, όμως: σε σχέση, πάντοτε, με το επίπεδο ανάπτυξης που έχει επιτευχθεί ήδη από τις άλλες χώρες μέσα στο σύστημα! Γι' αυτό, άλλωστε, το λόγο εκείνο το οποίο έχει αποφασιστική σημασία σήμερα δεν είναι το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ στην περιφέρεια καθ'εαυτό, αλλά η διεύρυνση του ανοίγματος³¹ μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Αν το άνοιγμα αυτό δεν περιορίζεται, ο βαθμός εξάρτησης της περιφέρειας από το κέντρο δεν ελαττώνεται αντίστοιχα. Στο βαθμό, επομένως, που η σχέση εξάρτησης καθορίζει την αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών σύμφωνα με τις ανάγκες των κυρίαρχων χωρών, η βελτίωση της ευημερίας στην περιφέρεια καθορίζεται από τη σχέση κέντρου - περιφέρειας.

Η δομικά ανισομερής ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών σήμερα χαρακτηρίζεται από ανισομέρεια στην κατά τομείς οικονομικής δραστηριότητας ανάπτυξη, ανισομέρεια στην περιφερειακή ανάπτυξη, ανισομέρεια στην κοινωνική ανάπτυξη. Ο καινούριος καταμερισμός εργασίας³² που ξεπροβάλλει στις τελευταίες 2-3 δεκαετίες είναι το αποτέλεσμα δύο παράλληλων διαδικασιών: της αναδιάταξης της παραγωγής σε νέες βιομηχανικές τοποθεσίες και της επιταχυνόμενης εφαρμογής ορθολογιστικών μέτρων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα.

Η αναδιάταξη αυτή της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο, που ακόμα και μερικοί μελετητές της ανάπτυξης τοποθετημένοι στην Αριστερά³³ ερμήνευσαν ως ένδειξη γνήσιας καπιταλιστικής ανάπτυξης, έγινε δυνατή εξαιτίας κυρίως τριών λόγων:

α) της διαθεσιμότητας φθηνής εργατικής δύναμης που είναι σε θέση, μετά από σύντομη εκπαίδευση, να φθάσει επίπεδα παραγωγικότητας αντίστοιχα με αυτά στο κέντρο

β) της ύπαρξης σύγχρονης παραγωγικής διαδικασίας τόσο διαιρετής, ώστε οι περισσότερες από τις αποσπασματικές λειτουργίες της να είναι σήμερα δυνατό να διεξαχθούν με το ελάχιστο επίπεδο δεξιοτεχνίας και εξειδίκευσης

γ) των εξελίξεων στις μεταφορές και επικοινωνίες, που επιτρέ-

πουν τη μερική παραγωγή εμπορευμάτων σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου.

Ο τύπος της ανάπτυξης που χαρακτηρίζει σήμερα την περιφέρεια, ως αποτέλεσμα της αναδιάταξης παραγωγής που επιφέρουν βασικά οι δραστηριότητες των πολυεθνικών, είναι η εξαρτημένη εκβιομηχάνιση που εξετάσαμε στο κεφ. Γ. Όπως υποστηρίξαμε εκεί, η εκβιομηχάνιση αυτή στηρίζεται στους ακόλουθους παράγοντες:

Πρώτον, στην εξωτερική αγορά, με την έννοια ότι οι περισσότερο δυναμικοί και τεχνολογικά προχωρημένοι παραγωγικοί τομείς είναι εκείνοι που παράγουν για την αγορά αυτή. Το ερώτημα, επομένως, δεν είναι, όπως υποθέτει ο Εμμανουήλ σε απάντηση του στον Elsenhans (σελ. 176), αν οι εξαγωγές από τις περιφερειακές χώρες είναι ανώμαλα υψηλές σε σχέση με το ΑΕΠ, αλλά αν οι εξαγωγικοί τομείς είναι οι ηγετικοί τομείς της ανάπτυξης. Ακόμα, το γεγονός ότι το εξωτερικό εμπόριο των χωρών στο κέντρο διεξάγεται κυρίως μεταξύ τους, ενώ εκείνο των περιφερειακών χωρών διεξάγεται κυρίως με το κέντρο, είναι ενδεικτικό της σχέσης εξάρτησης³⁴.

Δεύτερον, στο ξένο κεφάλαιο και όχι σε εγχώρια επενδυτικά κεφάλαια ή σε κεφάλαια υπό τοπικό έλεγχο³⁵. Η εθνικότητα, φυσικά, του κεφαλαίου καθεαυτή δεν έχει σημασία. Εν τούτοις, το είδος της χρηματοδοτικής πηγής αποκτά αποφασιστική σημασία όταν οδηγεί σε διαφορετικό τύπο ανάπτυξης από αυτόν στον οποίο οδηγούσε το ντόπιο κεφάλαιο. Όταν, δηλαδή, έχει συνέπειες στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, στις μεθόδους παραγωγής που χρησιμοποιούνται, στον τρόπο διάθεσης του πλεονάσματος και, ιδιαίτερα, στο βαθμό δημιουργίας ολοκληρωμένης βιομηχανικής δομής: στο κατά πόσο, δηλαδή, η εκβιομηχάνιση παίρνει αποσπασματικό χαρακτήρα, όπου η παραγωγή δεν είναι κάθετα ολοκληρωμένη στην εθνική οικονομία αλλά, αντίθετα, ολοκληρώνεται μόνο μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς (βλ. κεφ. Γ).

Τρίτον, σε μια τεχνολογία που έχει αναπτυχθεί στο κέντρο και η οποία όχι μόνο, όπως είναι φυσικό, είναι προσαρμοσμένη στις ανάγκες του κέντρου που την παράγει, αλλά και είναι συνήθως εξαιρετικά απλή και συναρτάται, σχεδόν αποκλειστικά, με τη δεξιοτεχνία ξένων ειδικών.

Οι συνέπειες αυτού του είδους της ανάπτυξης αναφέρονται σε όλες τις διαστρεβλώσεις της οικονομικής δομής που αναφέραμε: ανισομέρεια στην ανάπτυξη μεταξύ τομέων (βιομηχανία σε σχέση με γεωργία / υπηρεσίες) καθώς και ανισομέρεια μέσα στους ίδιους τους τομείς. Η ανισομέρεια αυτή εκφράζεται με τις μεγά-

λες διαφορές παραγωγικότητας μεταξύ τομέων και τις αντίστοιχες διαφορές ημερομισθίων, τον υψηλό βαθμό ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος, το χαμηλό βαθμό απορροφητικότητας εργασίας, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

Από τη μεριά της παραγωγής, επομένως, η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη συνύπαρξη βασικά δύο τομέων: ενός σύγχρονου τομέα, που περιλαμβάνει όλους τους τομείς για τα προϊόντα των οποίων υπάρχει «ενδιαφέρον» από πλευράς ξένου κεφαλαίου και ξένης αγοράς και ενός παραδοσιακού, στον οποίο ανήκει η υπόλοιπη οικονομία. Υπάρχουν, επομένως, όπως παλιότερα είχε παρατηρήσει και ο ίδιος ο Εμμανουήλ³⁶, δύο τύποι γεωργίας, δύο τύποι βιομηχανίας, κ.λπ. στις περιφερειακές χώρες, που χαρακτηρίζονται από σημαντικές διαφορές στο ποσόν και ποιόν της ανάπτυξής τους.

Από τη μεριά της ζήτησης, όπως παρατηρεί και ο Elsenhans (σελ. 154), η εξαρτημένη ανάπτυξη οδηγεί στη δημιουργία ενός ανομοιογενούς προτύπου ζήτησης: οι απασχολούμενοι στο σύγχρονο τομέα της οικονομίας απολαμβάνουν υψηλότερα ημερομίσθια και αναπτύσσουν πρότυπα κατανάλωσης μιμητικά των αντίστοιχων στο κέντρο. Η συνέπεια είναι η δημιουργία μιας διαφοροποιημένης δομής ζήτησης με μικρές αγορές για κάθε προϊόν χωριστά, που δεν επιτρέπει επικερδή επίπεδα παραγωγής στην εγχώρια παραγωγή.

3. Το θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας

Αλλά ας έρθουμε στο θέμα της ιδιαιτερότητας της τεχνολογίας. Ο Εμμανουήλ τονίζει ότι δεν υπάρχει καμιά «εθνική» τεχνολογία, αν και υπάρχει μια τεχνολογία κοινή σε όλες τις βιομηχανικές χώρες, παρά τις ιστορικές / πολιτιστικές διαφορές τους: «είναι χαρακτηριστικό ότι το μοναδικό κοινό στοιχείο σ' αυτές τις χώρες είναι το επίπεδο ανάπτυξής τους» (σελ. 103). Θα απαντούσαμε: ακριβώς! Αντιστρέφοντας την κατεύθυνση της αιτιότητας, θα λέγαμε ότι, ακριβώς επειδή οι χώρες αυτές έχουν κοινό επίπεδο ανάπτυξης, και η τεχνολογία τους είναι κοινή και όχι το αντίστροφο. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει ότι η ίδια τεχνολογία θα έπρεπε να εφαρμοστεί σε ολόκληρο τον Τρίτο Κόσμο, αφού άλλωστε η ίδια τεχνολογία ποτέ δεν εφαρμόστηκε σε ολόκληρο τον Πρώτο ή το Δεύτερο Κόσμο. Όπως ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει, οι γαιο-κλιματολογικές συνθήκες είναι σημαντικές εδώ. Εκείνο, επομένως, που απορρίπτει ο Εμμανουήλ είναι η τάση να εκτιμούμε την καταλληλότητα της τεχνολογίας με βάση τις θεσμικές

συνθήκες (στις οποίες περιλαμβάνει τη διαθεσιμότητα και τις τιμές των τιμών συντελεστών παραγωγής), καθώς και τις κοινωνικο-πολιτιστικές συνθήκες κάθε χώρας.

Ο συγγραφέας μεταχειρίζεται την τεχνολογία, κατά τον παραδοσιακό τρόπο των ορθόδοξων οικονομολόγων, σαν μία παράμετρο του συστήματος που προσδιορίζεται εξωγενώς, δηλαδή ανεξάρτητα από οικονομικές μεταβλητές, με την εξαίρεση φυσικά της αποδοτικότητας, που θεωρείται γενικά επιθυμητή. Εν τούτοις, όπως παρατηρεί η Frances Stewart³⁷ σε μια εξαιρετική μελέτη για την τεχνολογία και την υπανάπτυξη, «αυτή η αντίληψη της τεχνολογίας δεν είναι συμβιβαστή με την εμπειρία της οικονομικής ανάπτυξης στις φτωχές χώρες, όπου είναι φανερό ότι η τεχνολογία που υιοθετήθηκε διαστρεβλώνει το πρότυπο της ανάπτυξης (ευνοώντας ένα ιδιαίτερα ασύμμετρο μοντέλο αύξησης), δημιουργεί προβλήματα απασχόλησης και άνισης κατανομής του εισοδήματος και δεν κατορθώνει να κάνει χρήση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων που διαθέτουν οι φτωχές χώρες».

Η υπόθεση που θα κάνουμε είναι ότι η τεχνολογία έχει ένα χαρακτήρα ιδιαιτερότητας, με την έννοια ότι η εφαρμοζόμενη κάθε φορά τεχνολογία είναι πάντοτε συνάρτηση τριών παραγόντων:

- α) της φύσης της διεθνούς τεχνολογίας
- β) της διαθεσιμότητας της τεχνολογίας στην κάθε χώρα και
- γ) της επιλογής μεταξύ των διαθέσιμων τεχνικών.

Όσον αφορά τη φύση της διεθνούς τεχνολογίας, θα πρέπει να σημειώσουμε πρώτα ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας είναι μια ιστορική διαδικασία που σημαίνει, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, ότι ο χρόνος και οι συνθήκες στις οποίες αναπτύσσεται οποιαδήποτε τεχνική επηρεάζουν αποφασιστικά τα χαρακτηριστικά της. Ο «ακατάλληλος», επομένως, χαρακτήρας των τεχνικών που αναπτύσσονται στο κέντρο είναι αποτέλεσμα των διαφορών που υπάρχουν στο οικονομικό / θεσμικό περιβάλλον των περιφερειακών χωρών, σε σχέση με αυτό των χωρών του κέντρου. Εξαιτίας αυτών των διαφορών, οι τεχνικές του κέντρου διακρίνονται από χαρακτηριστικά που είναι ακατάλληλα για την περιφέρεια. Όταν οι τεχνικές αυτές μεταφέρονται από το πρώτο στη δεύτερη, είτε οδηγούν σε διαστρεβλώσεις στην οικονομική δομή τους, σε μια προσπάθεια αναπαραγωγής των συνθηκών με βάση τις οποίες δημιουργήθηκαν οι τεχνικές αυτές, είτε καταλήγουν στη μετατροπή των χωρών αυτών σε «νεκροταφεία μηχανών».

Ακολουθώντας τη Stewart, μπορούμε να ταξινομήσουμε τους παράγοντες που προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά της τεχνολογίας ως εξής:

(α) Παράγοντες που έχουν να κάνουν με την οργάνωση της παραγωγής. Είναι φυσικά γνωστό ότι υπάρχει ένα τεράστιο άνοιγμα μεταξύ των οργανωτικών μορφών του κέντρου, στις οποίες είναι προσαρμοσμένη η τεχνολογία που σχεδιάζεται σ' αυτό, και των αντίστοιχων μορφών στην περιφέρεια. Το τυπικό, για παράδειγμα, εργοστάσιο στις μητροπόλεις απασχολεί πάνω από 1.000 άτομα. Σε μια ημι-περιφερειακή, όμως, χώρα όπως η Ελλάδα το 97% των βιομηχανικών μονάδων απασχολούσε το 1975³⁸, κατά μέσο όρο, λιγότερα από 20 άτομα η κάθε μία, ενώ συνολικά οι μονάδες αυτές απασχολούσαν πάνω από 52% του εργατικού δυναμικού στη μεταποίηση. Η συνέπεια φυσικά είναι, όπως παρατηρεί και η Stewart, ότι η τεχνολογική εξάρτηση οδηγεί στην εξάρτηση από τους ξένους μανάτζερς, εφόσον η εισαγόμενη τεχνολογία απαιτεί τεχνικές οργάνωσης που δεν έχουν σχέση με τις τοπικές συνθήκες. Έτσι, μολονότι οι τεχνικές αυτές είναι τεχνικά ανώτερες, η ανωτερότητά τους είναι συνάρτηση του υπάρχοντος (στο κέντρο) τεχνολογικού συστήματος, δηλαδή ενός συστήματος όπου κυριαρχούν οι μεγάλες μονάδες.

(β) Οικονομικοί παράγοντες, που αναφέρονται κυρίως σε επίπεδα εισοδημάτων. Τα επίπεδα αυτά είναι σημαντικά, τόσο από τη μεριά ζήτησης (εφόσον το επίπεδο και η κατανομή εισοδήματος προσδιορίζουν το μέγεθος και τη φύση της αγοράς) όσο και από τη μεριά της προσφοράς (αποταμιεύσεις, κατά κεφαλήν πόροι διατιθέμενοι για την εκπαίδευση, κ.λπ.). Ο γενικός κανόνας εδώ είναι ότι οικονομίες με υψηλά πραγματικά εισοδήματα τείνουν να αναπτύξουν τεχνικές με αντίστοιχα υψηλή παραγωγικότητα εργασίας. Καθώς, δηλαδή, τα πραγματικά ημερομίσθια αυξάνουν, για να πετύχει μια καινούρια τεχνική πρέπει να συνδέεται με αυξανόμενη παραγωγικότητα εργασίας. Η μεταφορά, όμως, τεχνολογίας από την αναπτυγμένη στην υπανάπτυκτη χώρα συνεπάγεται τη μεταφορά κατά κεφαλήν επενδύσεων υψηλού επιπέδου, σε μια χώρα όπου οι διαθέσιμες κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις είναι πολύ χαμηλότερου επιπέδου, εξαιτίας της γενικά χαμηλότερης παραγωγικότητας στις περιφερειακές χώρες. Το πρόβλημα, επομένως, που γεννιέται στις χώρες αυτές είναι ότι οι κατά κεφαλήν αποταμιεύσεις δεν είναι συμβαστές με τις κατά κεφαλήν επενδύσεις³⁹.

Η «λύση» του προβλήματος αυτού ανάγεται στη δημιουργία μιας διαστρεβλωμένης οικονομικής δομής. Έτσι αναπτύσσεται ένας σύγχρονος τομέας που χρησιμοποιεί την τεχνολογία του κέντρου και στον οποίο αναγκαστικά συγκεντρώνονται οι περισσότεροι επενδυτικοί πόροι για να επιτευχθούν τα απαιτούμενα επίπεδα κατά κεφαλήν επενδύσεων στον τομέα αυτό. Το μέγεθος, επο-

μένως, του τομέα αυτού περιορίζεται από το λόγο των συνολικών αποταμιεύσεων στην οικονομία προς την απαιτούμενη σχέση επενδύσεων / εργασίας. Το υπόλοιπο της οικονομίας αποτελεί τον «παραδοσιακό» τομέα. Παραδοσιακό, όμως, όχι με την παλιά έννοια του καθυστερημένου και απομονωμένου προ-καπιταλιστικού τομέα αλλά με την έννοια του δορυφορικού σε σχέση με το σύγχρονο.

Οι μεγάλες, λοιπόν, διαφορές στα εισοδήματα, στα ημερομίσθια, στους μισθούς, στην παραγωγικότητα που παρατηρούνται μεταξύ του σύγχρονου και του παραδοσιακού τομέα των περιφερειακών χωρών μπορούν να εξηγηθούν κατ' αυτό τον τρόπο. Μια τέτοια εξήγηση, όμως, προϋποθέτει ότι τα ημερομίσθια δεν προσδιορίζονται εξωγενώς, όπως υποθέτει ο Εμμανουήλ, αλλά ότι, αντίθετα, οι μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταβολές (όπως αυτές, για παράδειγμα, που ακολουθούν την αλλαγή της τεχνικής) επηρεάζουν τις παραμέτρους, οι οποίες προσδιορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται ο ταξικός αγώνας. Παράλληλα, στο βαθμό που καθιερώνονται υψηλοί και αυξανόμενοι πραγματικοί μισθοί / ημερομίσθια στο σύγχρονο τομέα, η επιλογή πιο σύγχρονων και έντασης κεφαλαίου τεχνικών ενθαρρύνεται, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου όσον αφορά το πρόβλημα της απασχόλησης.

Ακόμα, διαφορές στα κατά κεφαλήν εισοδήματα συνεπάγονται διαφορές στη διάθεση των εκπαιδευτικών πόρων. Οι περιφερειακές χώρες είναι, δηλαδή, αναγκασμένες να αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος των εκπαιδευτικών πόρων τους στην εξυπηρέτηση του σύγχρονου τομέα, δημιουργώντας έτσι ένα εκπαιδευτικό σύστημα εντελώς ανεπαρκές σε σχέση με τον τύπο των ειδικοτήτων που απαιτούνται στον παραδοσιακό τομέα. Και αυτό παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος αποτελεί ακόμα το μεγαλύτερο τμήμα της οικονομίας, ιδιαίτερα όσον αφορά την αναλογία του ενεργού πληθυσμού που απασχολεί.

Επίσης, οι μεγάλες διαφορές στα εισοδήματα μεταξύ κλάδων παραγωγής δημιουργούν πολύ μεγαλύτερο βαθμό ανισότητας στην κατανομή εισοδήματος των περιφερειακών χωρών, η οποία καταλήγει στη δημιουργία ανισομερών προτύπων κατανάλωσης. Άνισα, δηλαδή, εισοδήματα γεννούν αγορές για προϊόντα υψηλών εισοδημάτων, ενώ παράλληλα τα συνεπαγόμενα ανισομερή πρότυπα κατανάλωσης επεκτείνουν και αναπαράγουν αυτές τις αγορές. Έτσι, η χρησιμοποιούμενη τεχνολογία αυτοτροφοδοτείται δημιουργώντας τη δική της ζήτηση. Όπως διαπιστώσαμε στο κεφαλαίο Γ, ο συντελεστής GINI είναι σημαντικά υψηλότερος στην περιφέρεια από ό,τι στο κέντρο (0,51 κατά μέσο όρο στην

πρώτη, έναντι 0,39 στο δεύτερο⁴⁰), πράγμα που φυσικά σημαίνει ότι η συγκέντρωση εισοδήματος είναι πολύ μεγαλύτερη στις περιφερειακές χώρες. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τη μεγαλύτερη συγκέντρωση εισοδήματος παρουσιάζουν ακριβώς οι χώρες που στηρίζουν την ανάπτυξή τους στις δραστηριότητες των πολυεθνικών και στην προχωρημένη τεχνολογία που συνιστά ο Εμμανουήλ. Έτσι, η Βραζιλία και το Μεξικό, που από μόνες τους απορροφούν περίπου το 40% των άμεσων επενδύσεων του κέντρου στον Τρίτο Κόσμο⁴¹, αποτελώντας επομένως τυπικά παραδείγματα των χωρών που προσπάθησαν να βρουν το «σύντομο μονοπάτι» της ανάπτυξης, παρουσιάζουν συγχρόνως πολύ γρήγορη αύξηση στην ανισοκατανομή εισοδήματος. Ο συντελεστής GINI αυξήθηκε στη Βραζιλία από 0,59 το 1960 σε 0,63 το 1970 και στο Μεξικό από 0,54 σε 0,59 στην ίδια περίοδο. Ακόμα, η αναλογία από το ΑΕΠ που απορροφά το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού ανέβηκε στην πρώτη από 45,5% σε 51,7% και στο δεύτερο από 42% σε 52%⁴².

Το ερώτημα, λοιπόν, που προκύπτει από τα παραπάνω είναι το εξής: πώς είναι δυνατό να γίνει συμβιβαστή σήμερα η χρήση τεχνικών του 20ού αιώνα στις περιφερειακές χώρες με την παράλληλη επικράτηση σ' αυτές κατά κεφαλήν επιπέδων κατανάλωσης που, κατά τον Baïroch, επικρατούσαν στη Δύση το 19ο αιώνα; Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι το επιχείρημα που προτείνει ο Εμμανουήλ, σε απάντηση στο ερώτημα, δηλαδή ότι οι κεντρικά σχεδιαζόμενες οικονομίες του υπαρκτού σοσιαλισμού προσπαθούν ακριβώς να πετύχουν κάτι παρόμοιο, είναι άσχετο, γιατί, προφανώς, υπό διαφορετικές θεσμικές συνθήκες είναι πιθανό, μέσω του προγραμματισμού της κατανομής των εθνικοποιημένων παραγωγικών πόρων, να ελεγχθούν οι διαστρεβλώσεις που δημιουργούν οι προχωρημένες τεχνικές.

(γ) Τεχνικοί παράγοντες που αναφέρονται στο γεγονός ότι οι τεχνικές που αναπτύσσονται σε ορισμένο μέρος έχουν σχεδιαστεί για να είναι συμβιβαστές με τη συγκεκριμένη τεχνολογική «δέσμη» (package) εν χρήσει. Αυτό σημαίνει ότι οι «συνδεδεμένες λειτουργίες» (linked processes) είναι πάντοτε διαθέσιμες, ενώ στην περίπτωση εισαγωγής των τεχνικών οι λειτουργίες αυτές πρέπει να εισαχθούν. Πάλι, επομένως, η μεταφορά τεχνολογίας σε διαφορετικό περιβάλλον δημιουργεί την ανάγκη αναπαραγωγής του αρχικού περιβάλλοντος. Η διαδικασία, όμως, αυτή καταλήγει σε αυξανόμενη εξάρτηση από ξένους πόρους για τα υλικά, τα ανταλλακτικά, τις ειδικές γνώσεις, κ.λπ., σε συγκέντρωση των παραγωγικών πόρων της περιφερειακής χώρας στο σύγχρονο τομέα (εις βάρος του παραδοσιακού) και σε αντιαποδοτικότητα,

δεδομένων των διαφορών στο κοινωνικό / πολιτιστικό περιβάλλον.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε είναι ότι, στο βαθμό που οι τεχνικές σχεδιάζονται στο πλαίσιο μιας δεδομένης δομής παραγωγής / κατανάλωσης, τα χαρακτηριστικά παραγωγής / κατανάλωσης της τεχνολογίας θα αντανakλούν αυτές τις δομές. Για παράδειγμα, σε χώρες υψηλών εισοδημάτων σχεδιάζονται τεχνικές προς χρήση από μια υψηλά αμειβόμενη εργατική δύναμη (που σημαίνει τεχνικές έντασης κεφαλαίου) και προς κατανάλωση από κοινωνικές ομάδες υψηλών εισοδημάτων (που σημαίνει, αντίστοιχα, προϊόντα υψηλών εισοδημάτων).

Η συνύπαρξη, επομένως, ενός παραδοσιακού και ενός σύγχρονου τομέα, που χρησιμοποιεί προχωρημένες τεχνικές, τείνει να δημιουργεί, ένα συγκριτικό πλεονέκτημα προς όφελος των προχωρημένων τεχνικών έντασης κεφαλαίου, τόσο έμμεσα, από τη μεριά της κατανάλωσης που ήδη εξετάσαμε, όσο και άμεσα, από τη μεριά των συντελεστών παραγωγής. Σε σχέση με τους τελευταίους, παρατηρείται μια διαστρέβλωση των τιμών συντελεστών παραγωγής ως αποτέλεσμα πρώτον, της σημαντικά μεγαλύτερης δυνατότητας πρόσβασης στις χρηματοδοτικές πηγές του εσωτερικού και του εξωτερικού που διαθέτουν οι επιχειρήσεις στο σύγχρονο τομέα, συγκριτικά με αυτές του παραδοσιακού και δεύτερον, ως αποτέλεσμα των υψηλότερων ημερομισθίων που πληρώνονται στον πρώτο τομέα σε σχέση με το δεύτερο. Η συνέπεια, επομένως, είναι ότι στο σύγχρονο τομέα ενθαρρύνεται η χρήση μιας τεχνολογίας περισσότερο έντασης κεφαλαίου από αυτήν του παραδοσιακού τομέα, έτσι ώστε οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου να γίνονται η αιτία και το αποτέλεσμα των διαστρεβλώσεων στις τιμές συντελεστών παραγωγής που αναφέραμε. Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε ότι η υπόθεση αυτή μπορεί να προσφέρει μια εξήγηση στην απορία του Εμμανουήλ όσον αφορά το γιατί οι πολυεθνικές δε χρησιμοποιούν τεχνικές έντασης εργασίας στις περιφερειακές χώρες, δεδομένης της σχετικά φθηνής εργατικής δύναμης σ' αυτές.

Τέλος, η συνύπαρξη του παραδοσιακού με το σύγχρονο τομέα τείνει να παραμορφώνει τους μηχανισμούς επιλογής προς όφελος των πιο προχωρημένων τεχνικών, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι τελευταίες δημιουργούν αυξανόμενο έλεγχο στους παραγωγικούς πόρους, εξαιτίας των υψηλότερων κερδών / ημερομισθίων που επικρατούν στο σύγχρονο τομέα σε σχέση με τον παραδοσιακό, της μεγαλύτερης δυνατότητας επηρεασμού της κρατικής μηχανής που διαθέτει ο πρώτος σε σχέση με το δεύτερο, κ.λπ. Το πρόβλημα, λοιπόν, δεν είναι τόσο ποια τεχνική να επιλεγεί, έντα-

σης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο *ποιος* κάνει την επιλογή. Μια αλλαγή, επομένως, στη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία σημαίνει πρωταρχικά αλλαγή στους μηχανισμούς επιλογής, αλλαγή στους ελέγχοντες τα μέσα παραγωγής, πράγμα που μας επαναφέρει, στη σχέση εξάρτησης. Η σχέση, δηλαδή, κέντρου - περιφέρειας, που καθορίζει το είδος οικονομικής δομής που αναπτύσσεται στην εξαρτημένη χώρα καθορίζει και την πολιτική / κοινωνική / πολιτιστική δομή. Μ' αυτή την έννοια, όπως τονίσαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η εξάρτηση είναι εσωτερικό πρόβλημα, αφού οδηγεί στην παραγωγή τέτοιων εσωτερικών δομών που μπορούν από μόνες τους να αναπαράγονται και να διαιωούνται.

4. *Τεχνικές έντασης κεφαλαίου ή έντασης εργασίας;*

Είναι καιρός να εξετάσουμε από πιο κοντά το πρόβλημα της επιλογής τεχνικών έντασης κεφαλαίου σε σχέση με τις τεχνικές έντασης εργασίας. Από την εμπειρική μεριά, πρώτα, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα ως εξής: είναι οι τεχνικές που εφαρμόζουν οι πολυεθνικές έντασης κεφαλαίου ή, καλύτερα, είναι οι τεχνικές που εφαρμόζονται στο σύγχρονο τομέα έντασης κεφαλαίου; Ο Εμμανουήλ, χρησιμοποιώντας στοιχεία βασισμένα στο κεφάλαιο που είναι δεσμευμένο ανά εργάτη, συμπεραίνει ότι ίσως συμβαίνει το αντίθετο: η ένταση κεφαλαίου, δηλαδή, είναι πολύ υψηλότερη στο κέντρο παρά στην περιφέρεια.

Ο συγγραφέας παραδέχεται, εν τούτοις, ότι γενικά οι πολυεθνικές δε φαίνεται να αλλάζουν σημαντικά τις τεχνικές τους, σύμφωνα με τις συνθήκες στη χώρα υποδοχής. Οι υπάρχουσες εμπειρικές μελέτες, επίσης, επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι οι πολυεθνικές δεν προσαρμόζουν τις τεχνικές τους σε σημαντικό βαθμό, όταν μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους στην περιφέρεια⁴³. Ακόμα, σχετικά με την περίπτωση της χώρας μας, σημειώσαμε σημαντικές διαφορές στην ένταση κεφαλαίου που επικρατεί στο σύγχρονο σε σχέση με τον παραδοσιακό τομέα (κεφ. Γ). Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι η μέτρηση της έντασης κεφαλαίου είναι, όπως παρατηρεί ο Bob Sutcliffe⁴⁴, πολύπλευρο και πολύπλοκο πρόβλημα. Για παράδειγμα, ο Εμμανουήλ, χρησιμοποιώντας ως μέτρο της έντασης κεφαλαίου το κεφαλαιουχικό ενεργητικό της επιχείρησης ανά απασχολούμενο, συμπεραίνει ότι η βιομηχανία παραγωγής μεταλλικών προϊόντων παρουσιάζει τη μικρότερη ένταση κεφαλαίου, ενώ ο Sutcliffe, χρησιμοποιώντας εναλλακτικά μέσα μέτρησης, συμπεραίνει το εντελώς αντίθετο! Από την εμπει-

ρική λοιπόν μεριά δεν είναι δυνατή η συναγωγή αναμφισβήτητων συμπερασμάτων και η μόνη υπόθεση που θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχθεί είναι ότι, δεδομένου πως οι πολυεθνικές δεν προσαρμόζουν σημαντικά τις τεχνικές τους στην περιφέρεια, η εφαρμογή τεχνολογίας έντασης κεφαλαίου θα πρέπει να είναι εκτεταμένη στην τελευταία.

Από τη θεωρητική μεριά, ο Εμμανουήλ διακρίνει μεταξύ των επόμενων κατηγοριών τεχνικών, που αυξάνουν το λόγο κεφαλαίου / εργασίας (K/L):

α) Αυτές που έχουν αποτέλεσμα τη μείωση τόσο του λόγου προϊόντος / εργασίας (Y/L) όσο και του λόγου προϊόντος / κεφαλαίου (Y/K). Οι τεχνικές της κατηγορίας αυτής, όπως είναι φανερό, αποκλείονται ως μη επικερδείς / αντιαποδοτικές,

β) Αυτές που έχουν αποτέλεσμα την αύξηση του λόγου προϊόντος / εργασίας (Y/L) και συνοδεύονται από

1. ταυτόχρονη αύξηση στο λόγο προϊόντος / κεφαλαίου (Y/K) ή
2. μείωση του λόγου Y/K.

Ας αρχίσουμε με τους λόγους για τους οποίους η σχέση Y/L είναι πιθανό να αυξάνεται και θα συνεχίσουμε με τις υπο-περιπτώσεις αναφορικά με την πιθανή μεταβολή του λόγου Y/K.

Κατά τον Εμμανουήλ, η χρήση μηχανών οδηγεί πάντα στην αύξηση του λόγου Y/L. Η αύξηση αυτή μπορεί να γίνει με τρεις τρόπους:

- I. με ταυτόχρονη αύξηση του προϊόντος αλλά και της εργασίας
- II. με πτώση της εργασίας (με δεδομένο το προϊόν)
- III. με αύξηση στο προϊόν (με δεδομένη την εργασία).

Δεδομένου ότι κανένας δε διαφωνεί με το επιθυμητό της πρώτης περίπτωσης, το ερώτημα που γεννιέται είναι αν οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου μπορεί να καταλήγουν στις περιπτώσεις II και III, μια και η μείωση εργασίας στο καπιταλιστικό σύστημα σημαίνει φυσικά ανεργία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει σχετικά με την περίπτωση αυτή ότι οι σύγχρονοι διώκτες των μηχανών έχουν παρανοήσει το θέμα με το να υποστηρίζουν ότι εκείνο που πάντα συμβαίνει είναι η πτώση του L, με δεδομένο το Y. Στην πραγματικότητα, τονίζει, συμβαίνει το αντίθετο μέσω της πίεσης των εργατικών σωματείων, που οδηγεί σε αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων και διεύρυνση της αγοράς, για να απορροφήσει το επιπρόσθετο προϊόν.

Το ερώτημα, λοιπόν, που αμέσως γεννιέται είναι πώς, ακόμα και αν παραβλέψουμε τη ρεαλιστικότητα της υπόθεσης για την αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων (στα πλαίσια των καταπιεστικών, κατά κανόνα, καθεστώτων του Τρίτου Κόσμου), η υποθεθείσα αύξηση των ημερομισθίων, που για ενδογενείς λόγους

ακολουθεί την εισαγωγή τεχνικών έντασης κεφαλαίου, οδηγεί σε μεγαλύτερη ή έστω στάσιμη απασχόληση; Είναι, δηλαδή, αλήθεια, όπως υποστηρίζει ο Εμμανουήλ, ότι η τεχνική πρόοδος δεν έχει μειώσει την ποσότητα απασχόλησης ή απλώς αποτελεί και η υπόθεση αυτή μια ακόμα θεωρητική πιθανότητα; Οι υπάρχουσες εμπειρικές αναλύσεις υποδεικνύουν το δεύτερο όσον αφορά τόσο το κέντρο όσο και την περιφέρεια.

Όσον αφορά τις χώρες του κέντρου, για παράδειγμα, ο M. Scott⁴⁵ υπολόγισε ότι η διαρθρωτική ανεργία στη Βρετανία, ως αποτέλεσμα της εκτεταμένης εφαρμογής τεχνικών έντασης κεφαλαίου στη δεκαετία του 1970 (που οφειλόταν με τη σειρά της στην αύξηση των πραγματικών ημερομισθίων), αναλογούσε περίπου στο μισό της συνολικής ανεργίας, που στην περίοδο αυτή δεν υπερέβαινε το 6% της εργατικής δύναμης. Ακόμα, ο Scott υποστηρίζει ότι η μεταστροφή προς τεχνικές έντασης κεφαλαίου μπορεί να εξηγήσει όχι μόνο τη μείωση της μεταποιητικής απασχόλησης αλλά και την αύξηση απασχόλησης στον τομέα υπηρεσιών, εξαιτίας των διαφορών στην ένταση εργασίας των επενδύσεων του μεταποιητικού σε σχέση με αυτές του τριτογενούς τομέα. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται, κατά τον ίδιο, από το γεγονός ότι η μείωση του ποσοστού κερδών στο ΑΕΠ (εξαιτίας των υψηλότερων μισθών) οδηγεί σε μείωση τόσο των επενδύσεων έντασης κεφαλαίου όσο και αυτών έντασης εργασίας· οι δεύτερες, όμως, τείνουν να επηρεάζονται πολύ σημαντικότερα από τις πρώτες, οδηγώντας στη μείωση του ρυθμού αύξησης όχι μόνο της απασχόλησης αλλά και του προϊόντος.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν πρόσφατες μελέτες όσον αφορά τις περιφερειακές χώρες. Ο Weisskoff⁴⁶, για παράδειγμα, υπολόγισε για το Πόρτο-Ρίκο ότι η τελική ζήτηση του 1963, με βάση την τεχνολογία που επικρατούσε πριν από το 1953 (περισσότερο έντασης εργασίας), θα είχε οδηγήσει σε διπλασιασμό του όγκου απασχόλησης στη 10ετία αυτή. Στην πραγματικότητα, με βάση τις καινούριες τεχνικές (περισσότερο έντασης κεφαλαίου), το ποσό της απασχόλησης αυξήθηκε μόνο κατά 10%. Ακόμα, σε μελέτη για την Κολομβία, ο Morawetz⁴⁷ έδειξε ότι τα οφέλη από τη μεριά της απασχόλησης ήταν πολύ σημαντικά, όταν η διάρθρωση του ΑΕΠ άλλαξε από προϊόντα μεγάλης έντασης κεφαλαίου (πετροχημικά) σε προϊόντα όπου η ένταση εργασίας ήταν υψηλότερη (ενδύματα, υποδήματα, κ.λπ.).

Το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε (το οποίο επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του κεφ. Γ) είναι ότι ο λόγος Y/L αυξάνεται, ως αποτέλεσμα της εισαγωγής τεχνικών έντασης κεφαλαίου, αλλά η αύξηση του προϊόντος που συνεπάγονται αυτές

οι τεχνικές δεν ακολουθείται από αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης. Η απασχόληση είτε (στην καλύτερη περίπτωση) παραμένει περίπου στάσιμη είτε σημειώνει απόλυτη πτώση. Με δεδομένη την αύξηση του λόγου Y/L , ας έρθουμε στις δύο υπο-περιπτώσεις που αναφέραμε: στην πρώτη περίπτωση, η αύξηση του λόγου Y/L συνοδεύεται από αύξηση στο λόγο Y/K , ενώ στη δεύτερη συνοδεύεται από μείωση στον ίδιο λόγο. Η πρώτη περίπτωση, όπως παρατηρεί ο Εμμανουήλ, δεν παρουσιάζει πρόβλημα, αφού εξοικονομείται όχι μόνο εργασία αλλά και κεφάλαιο.

Η προβληματική, επομένως, περίπτωση είναι αυτή όπου η αύξηση του λόγου Y/L συνοδεύεται από μείωση του λόγου Y/K . Οι περισσότερες, άλλωστε, τεχνικές έντασης κεφαλαίου ανήκουν στην κατηγορία που καλύπτει η εξεταζόμενη περίπτωση. Από την εμπειρική μεριά, δεν υπάρχουν ενδείξεις που να προδικάζουν, κατά αποφασιστικό τρόπο, τη συμπεριφορά αυτού του λόγου, αν και είναι γενικά παραδεκτό ότι ο λόγος αυτός ήταν μειωνόμενος κατά το 19ο αιώνα. Από τη θεωρητική μεριά, ισχυρίζεται ο Εμμανουήλ, είναι προτιμητέα εκείνη η τεχνική που μεγιστοποιεί το προϊόν (όχι την απασχόληση), με την προϋπόθεση ότι η μεγιστοποίηση αυτή είναι βραχυχρόνια και μακροχρόνια. Δεδομένου, όμως, συνεχίζει ο συγγραφέας, ότι μόνο οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου μεγιστοποιούν το ποσοστό αύξησης του προϊόντος βραχυχρόνια και μακροχρόνια (ενώ οι τεχνικές έντασης εργασίας μπορεί να αποδίδουν υψηλότερο προϊόν αλλά μόνο βραχυχρόνια), οι τεχνικές αυτές είναι προτιμητέες.

Το επιχείρημα, εν τούτοις, αυτό του συγγραφέα βασίζεται στην υπόθεση ότι η μεγιστοποίηση του πλεονάσματος που είναι διαθέσιμο για επενδύσεις είναι ταυτόσημη με τη μεγιστοποίηση του ποσοστού αύξησης του προϊόντος. Αυτό τουλάχιστον συνεπάγεται καθαρά το αριθμητικό του παράδειγμα στη σελ. 87 και τα εγκωμιαστικά του σχόλια για τη μελέτη του Sen⁴⁸. Είναι, όμως, ακριβώς σε σχέση με παρόμοια επιχειρήματα που η εφαρμογή αφηρημένων αναλυτικών μοντέλων στις περιφερειακές χώρες γεννά τις σημαντικότερες αμφισβητήσεις. Έτσι, μια σειρά ερωτήματα έρχονται αμέσως στο νου σχετικά με το παραπάνω επιχείρημα: Ποιος ελέγχει το οικονομικό πλεόνασμα και έχει σημασία πώς ακριβώς θα διατεθεί; Ποια θα είναι η συνέπεια, εάν στα πλαίσια της διαδικασίας εξαρτημένης ανάπτυξης μεγάλο τμήμα του πλεονάσματος που γεννούν οι δραστηριότητες των πολυεθνικών απλώς επαναπατρίζεται στις χώρες του κέντρου, ενώ ένα άλλο μέρος βρίσκει το δρόμο του προς τις ίδιες χώρες μέσω των εισαγωγών αγαθών υψηλών εισοδημάτων που δημιουργεί η δομή της ζήτησης και της κατανομής εισοδήματος των περιφερειακών χωρών;

Δε θα ήταν ίσως άσκοπο να αναφέρουμε μερικά σχετικά εμπειρικά στοιχεία. Οι Loehr και Rowelson⁴⁹ υπολόγισαν ότι στην περίοδο 1966-75 η καθαρή εισροή επενδύσεων από τις ΗΠΑ στη βιομηχανία της περιφέρειας ήταν περίπου 13 δισ. δολάρια, ενώ τα επαναπατρισθέντα εισοδήματα στην ίδια περίοδο ήταν περίπου 40 δισ. Για κάθε επενδύόμενο δολάριο επαναπατρίζονταν τρία! Αν και, φυσικά, θα ήταν περισσότερο ακριβές να συγκρίνει κανείς τα επαναπατρισθέντα εισοδήματα με το σωρευθέν απόθεμα κεφαλαίου παρά με τη ροή επενδύσεων, εν τούτοις τα στοιχεία είναι ενδεικτικά της διαφοράς μεταξύ πλεονάσματος που είναι διαθέσιμο προς επανεπένδυση και πλεονάσματος που έχει ήδη επανεπενδυθεί. Αυτή ακριβώς η διάκριση διαφεύγει του συγγραφέα. Ακόμα, αν συγκρίνουμε ποσοστά κερδών, το μέσο ποσοστό κέρδους στη βιομηχανία των ΗΠΑ, όπως υπολογίστηκε στην ίδια μελέτη, είναι 4 φορές μικρότερο από αυτό στην περιφέρεια. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, τονίζει ο Bob Sutcliffe⁵⁰, θα πρέπει να διαλέξουμε την εγχώρια χρηματοδοτούμενη μέθοδο έντασης εργασίας, αν το κριτήριό μας επιλογής είναι η μεγιστοποίηση των κεφαλαίων προς επανεπένδυση. Το κριτήριο, δηλαδή, αυτό θα ικανοποιηθεί καλύτερα στην περίπτωση που διαλέγουμε την παραπάνω μέθοδο, παρά το γεγονός ότι το παραγόμενο από αυτήν πλεόνασμα κατά μονάδα κεφαλαίου είναι μικρότερο από το αντίστοιχο πλεόνασμα που παράγει μια επένδυση έντασης κεφαλαίου που χρηματοδοτείται από το εξωτερικό. Έτσι, μολονότι μία ανάπτυξη έντασης κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα της πολυεθνικής δραστηριότητας, μπορεί να οδηγήσει στην αύξηση του ΑΕΠ και της παραγωγικότητας εργασίας, το τελικό αποτέλεσμα είναι πιθανό να είναι στασιμότητα, ή και μείωση, όχι μόνο της απασχόλησης αλλά ακόμα και του ποσοστού αύξησης του ΑΕΠ, εξαιτίας του είδους της συνεπαγόμενης αναδιανομής εισοδήματος, του επαναπατρισμού των κερδών και της αντικατάστασης εργατών από μηχανές.

Όσον αφορά τα άμεσα αποτελέσματα στην απασχόληση που αναμένεται να έχει η εφαρμογή μεθόδων έντασης κεφαλαίου στην περιφέρεια, θα πρέπει να τα χαρακτηρίσουμε τουλάχιστον αμφίβολα, δεδομένης της στενότητας εξειδικευμένης εργασίας σ' αυτήν, που οδηγεί στην ενίσχυση της εξάρτησης από το εξειδικευμένο προσωπικό του κέντρου. Ακόμα, όσον αφορά τα έμμεσα αποτελέσματα που, σύμφωνα με το συγγραφέα, δημιουργεί η εφαρμογή των μεθόδων αυτών σε περιπτώσεις, για παράδειγμα, όπως τα χημικά, που θα μπορούσαν να προσφέρουν τις πρώτες ύλες σε άλλους νέους κλάδους παραγωγής με μεγαλύτερο δυνητικό απασχόλησης, οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν είναι ενθαρρυντικές.

Έτσι, κατά τον Sutcliffe, μπορεί ναδειχτεί ότι σε πολλές περιπτώσεις συμβαίνει το αντίθετο και οι πολυεθνικές υποχρεώνουν τους εγχώριους προμηθευτές τους να υιοθετήσουν διαδικασίες και τεχνικές που χρησιμοποιούνται από τους προμηθευτές τους στο κέντρο.

5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, το πρωταρχικό ζήτημα που, όπως παρατηρεί η Stewart⁵¹, αγνοείται σε αναλύσεις όπως η νεοκλασική ή η θεωρία των σταθερών αναλογιών των συντελεστών παραγωγής καθώς και σε παρόμοια μοντέλα που χρησιμοποιεί ο Sen κ.ά. (στα οποία στηρίζει την ανάλυσή του ο Εμμανουήλ), είναι ο δυαδικός χαρακτήρας των περιφερειακών οικονομικών δομών, η συνύπαρξη, δηλαδή, του παραδοσιακού με το σύγχρονο τομέα. Οι αναλύσεις του είδους αυτού βασίζονται στην υπόθεση ότι η υπανάπτυξη επικρατεί μόνο στον παραδοσιακό τομέα και η εξάλειψή της είναι δυνατή μόνο με την επέκταση του σύγχρονου τομέα. Εν τούτοις, όπως είδαμε, οποιαδήποτε μεταφορά παραγωγικών πόρων από τον παραδοσιακό στο σύγχρονο τομέα τείνει να μειώνει τη συνολική απασχόληση, εξαιτίας της πολύ μεγαλύτερης εντατικότητας εργασίας στον πρώτο συγκριτικά με το δεύτερο.

Μια εναλλακτική λύση του προβλήματος, που έχει σχέση με το θέμα της κατάλληλης τεχνολογίας, αναφέρεται στη μείωση του ανοίγματος μεταξύ των δύο τομέων και όχι στην επέκταση του σύγχρονου τομέα σε βαθμό που να εξαλείψει τον παραδοσιακό, πράγμα που, όπως δείχνει η ιστορική πείρα, δεν πρόκειται να συμβεί στο προβλεπτό τουλάχιστον μέλλον. Το άνοιγμα αυτό μεταξύ των δύο τομέων είναι δυνατό να μειωθεί με την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στο σύγχρονο τομέα και, αντίστροφα, τη μείωση της απασχόλησης και την αύξηση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στον παραδοσιακό τομέα.

Υπάρχει, επομένως, αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε «κατάλληλη» τεχνολογία⁵². Είναι απλώς η τεχνολογία που διαμορφώνεται ως συνάρτηση της σχετικής διαθεσιμότητας των συντελεστών παραγωγής. Είναι ακόμα η τεχνολογία που μεγιστοποιεί τους διαθέσιμους, σε δεδομένο περιβάλλον, πόρους και επομένως, ελαχιστοποιεί το κοινωνικό κόστος της επίτευξης δεδομένων στόχων. Είναι, τελικά, η τεχνολογία που, αναφορικά με τις περιφερειακές χώρες, έχει στόχο την ενσωμάτωση όλων των τομέων της οικονομίας σε ένα ενιαίο σύνολο, μέσω της μείωσης των μεγά-

λων διασπορών στον έλεγχο των παραγωγικών πόρων, την παραγωγικότητα εργασίας και την κατανομή εισοδήματος.

Αλλά η σχέση εξάρτησης, που καθορίζει την οικονομική και κοινωνική δομή των περιφερειακών χωρών, επιβάλλει την επιλογή ακατάλληλων τεχνικών. Αυτό φυσικά δεν έχει τίποτα να κάνει με συνωμοσίες των πολυεθνικών, κ.λπ. Είναι απλώς το αποτέλεσμα της λειτουργίας των δυνάμεων της αγοράς μέσα σε ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που αποτελείται από μέλη που διαθέτουν άνιση οικονομική και πολιτική δύναμη. Επομένως, αυτό που αποτελεί αποδοτική τεχνολογία δεν είναι κάτι «ουδέτερο» (όπως οι ορθόδοξες οικονομικές αναλύσεις και αυτή του Εμμανουήλ υποθέτουν) που μπορεί να οριστεί με βάση μερικά τεχνοκρατικά κριτήρια. Αντίθετα, η τεχνολογία αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη στρατηγική ανάπτυξης, τους φορείς της αναπτυξιακής διαδικασίας και τους μηχανισμούς επιλογής. Αν, για παράδειγμα, οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου είναι πιο αποδοτικές σήμερα, με τη μικρο-οικονομική έννοια (τα τεχνοκρατικά κριτήρια που αναφέραμε), σε σχέση με τις αντίστοιχες τεχνικές έντασης εργασίας που είναι ακόμα διαθέσιμες, αυτό δεν οφείλεται σε εγγενή υπεροχή των πρώτων σε σχέση με τις δεύτερες. Οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι, ιστορικά, οι τεχνικές έντασης κεφαλαίου αναπτύχθηκαν αργότερα και κατά συνέπεια ενσωμάτωσαν πιο προχωρημένη γνώση από προηγούμενες τεχνικές. Τίποτα, λοιπόν, δεν εμποδίζει, στο σημερινό επίπεδο γνώσης, την ανάπτυξη εξίσου ή και περισσότερο αποδοτικών τεχνικών έντασης εργασίας. Είναι, δηλαδή, η θέληση και όχι η ικανότητα, που λείπει από τις χώρες του κέντρου (μόνο αυτές έχουν σήμερα τη δυνατότητα σχεδιασμού προχωρημένης τεχνολογίας), που εμποδίζει τη δημιουργία παρόμοιων τεχνικών.

Θα συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι υπανάπτυκτες είναι εκείνες οι τεχνικές⁵³ που είναι συναφείς με την παραγωγή / αναπαραγωγή των διασπορών που χαρακτηρίζουν σήμερα την περιφέρεια και όχι εκείνες που δεν εξασφαλίζουν υψηλή παραγωγικότητα, όπως εισηγείται ο Εμμανουήλ. Μόνο με αυτή την έννοια θα μπορούσε κανείς να εκτιμήσει την τεχνολογική εξάρτηση μιας χώρας όπως ο Καναδάς ή η Νέα Ζηλανδία. Το κριτήριο που θα έπρεπε να εφαρμόσουμε σε μια τέτοια εκτίμηση δεν είναι αν οι χώρες αυτές είναι εισαγωγείς τεχνολογίας ή όχι, αλλά αν η εισαγόμενη τεχνολογία συντελεί στην παραγωγή / αναπαραγωγή των διασπορών αυτών.

Μια εναλλακτική, επομένως, τεχνολογία δεν είναι απλώς θέμα διαθεσιμότητας εναλλακτικών τεχνικών. Αντίθετα, θα υποστηρίζαμε εμείς, είναι θέμα ελέγχου των επιστημονικών και τεχνικών

πόρων. Η τεχνολογία είναι μια σχέση δύναμης και σαν τέτοια είναι ενσωματωμένη στο γενικό σύστημα των σχέσεων δύναμης μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας. Μια ακατάλληλη τεχνολογία είναι αιτία και αποτέλεσμα εξάρτησης. Είναι αιτία, στο βαθμό που οδηγεί στην απώλεια ελέγχου στους εγχώριους παραγωγικούς πόρους. Είναι αποτέλεσμα, γιατί από τη στιγμή που έχει εγκαθιδρυθεί, δημιουργεί μια δομή εξουσίας που την ενισχύει και την αναπαράγει.

Σημειώσεις

1. Βλ. για μια λεπτομερή περιγραφή της άποψης αυτής, A. Emmanuel, *Unequal Exchange*, Monthly Review Press, 1972, S. Amin «Συσσωρευση σε παγκόσμια κλίμακα», ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ, 1974.

2. P. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, 1972, σελ. 45.

3. Οι εμπειρικές μελέτες για την ανυπαρξία τέτοιας εξισωτικής τάσης μεταξύ χωρών, προϊόντων, επιχειρήσεων ή ακόμα και μεταξύ τμημάτων της ίδιας επιχείρησης αφθονούν. Βλ., για παράδειγμα, B.S. Minhas, *An International Comparison of Factor Cost and Factor Use*, 1960.

4. Ανεξάρτητο, βέβαια, από την πρακτική σημασία της έννοιας του μέσου ποσοστού κέρδους και της «τάσης του πτώσης» είναι το θεωρητικό πρόβλημα των αντιφάσεων που υπάρχουν μέσα στη θεωρητική αυτή κατασκευή, την οποία εύστοχα κριτικάρουν οι P. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, 1942, J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, CUP, 1965, P. Cardan, *Modern Capitalism and Revolution*, Solidarity, 1965.

5. Έτσι, άλλωστε, εξηγείται και το γεγονός ότι οι αμερικανικές επενδύσεις στην περιφέρεια το 1974 ήταν μόνο 26,2% του συνόλου, ενώ το 60,7% των επενδύσεων στρεφόταν στις μητροπόλεις της Δυτ. Ευρώπης και τον Καναδά. Βλ. *Survey of Current Business*, τομ. 56 αρ. 8, US Dept. of Commerce. Και αυτό παρά το γεγονός ότι, σύμφωνα με σχετική έρευνα, το ποσοστό κέρδους που υπολόγισαν αμερικανικές εταιρίες στις άμεσες επενδύσεις τους στο εξωτερικό το 1967 ήταν μόνο 10,1% όσον αφορά τις επενδύσεις στις μητροπολιτικές χώρες (Δυτ. Ευρώπη, Καναδάς, Αυστραλία), ενώ έφθανε το 12,3% στη Λατινική Αμερική, 14% στην Ασία και 19,7% στην Αφρική. Βλ. E.L Nelson, F. Cutler, *The international Investment Position of the USA in 1967*, Survey of Current Business, τομ. 48, αρ. 10, 1968. Τέλος, σε όλη την περίοδο 1960-71 το μέσο ετήσιο ποσοστό κέρδους των άμεσων αμερικανικών επενδύσεων στη μεταποίηση ήταν 10,7% όσον αφορά τις επενδύσεις στις αναπτυγμένες χώρες και 11,3% όσον αφορά αντίστοιχες επενδύσεις στον Τρίτο Κόσμο (US Dept. of Commerce, *Survey of current business*, 1961-72).

6. P. Sweezy, «On the Theory of Monopoly Capitalism» στο *Modern Capitalism and Other Essays*, σελ. 46.

7. O. Lange, *Papers in Economics and Sociology, 1930-60*, Pergamon Press, 1970, σελ. 7.

8. J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Pelican, 1967.

9. A. Glyn, B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin, 1972, σελ. 147-53.

10. Όλες, βέβαια, αυτές οι «τάσεις», «νόμοι» κ.λπ. βασίζονται σε αντικειμενιστικές αναλύσεις της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας. Σε κάθε μια από αυτές τις περίφημες «τάσεις» (η έννοια της στατιστικής τάσης είναι, φυσικά, διαφορετική) αντιστοιχούν άλλες τόσες και περισσότερες αντιτάσεις, που σε τελική ανάλυση κάνουν την αρχική τάση μια αφηρημένη γενικότητα, η

ισχύς ή μη της οποίας εξαρτάται βασικά από το περιεχόμενο της συγκεκριμένης δράσης των ατόμων τους οποίους οι τάσεις αυτές αφορούν, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. (Βλ. σχετικό παράδειγμα στη σημ. 13).

11. Μόνο ανατρέχοντας στην ιστορική διαδικασία του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού μπορούμε, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, να εξηγήσουμε γιατί οι πραγματικοί μισθοί των Αμερικανών εργατών στο στάδιο ανάπτυξης του αμερικανικού καπιταλισμού ήταν πολύ ανώτεροι από τους αντίστοιχους μισθούς των Ευρωπαϊκών εργατών στο ανάλογο στάδιο ανάπτυξης της Ευρώπης.

12. Σημειωτέον ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η επιρροή των εργατικών σωματείων στη διαδικασία αυτή, τόσο μειώνεται ο «μονοπωλιακός βαθμός της οικονομίας», όπως τον ορίζει ο Kalecki. Βλ. M. Kalecki, *Theory of Economic Dynamics*, Unwin, 1968, σελ. 18.

13. Αντίθετα, όπως δείχνει ο Kalecki (στο ίδιο), η μονοπωλιακή οργάνωση της μητροπολιτικής παραγωγής τείνει όχι μόνο στη συγκέντρωση αλλά και στην αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος των μισθών. Στο βαθμό, όμως, που η εργατική τάξη των χωρών αυτών, αντίστοιχα συγκεντρωτικά οργανωμένη όπως και το κεφάλαιο, μπορεί να επηρεάσει αντίστροφα τον καθορισμό των μισθών, αρχίζει ένας αδυσώπητος αγώνας μεταξύ συγκεντρωμένου κεφαλαίου, από τη μια μεριά και συγκεντρωμένης εργασίας, από την άλλη, που οδηγεί στη βραχυχρόνια αναδιανομή του εισοδήματος τότε προς όφελος των κερδών και τότε προς όφελος των μισθών. Βλ. π.χ., τη μελέτη των Glyn και Sutcliffe για την αγγλική οικονομία, που δείχνει ότι μεταξύ 1964 και 1969 υπήρξε τεράστια αύξηση στο τμήμα του εθνικού εισοδήματος που πήρε η εργατική τάξη, και αυτό κυρίως εξαιτίας της έντασης του αγώνα για μεγαλύτερη συμμετοχή στα αγαθά της «κοινωνίας της αφθονίας» (που εκδηλώθηκε βασικά μέσω ενός μαζικού κύματος «ανεπίσημων» - δηλαδή μη ελεγχόμενων από τις γραφειοκρατικές ηγεσίες των σωματείων - απεργιών στη χώρα αυτή κατά την εξεταζόμενη περίοδο) και όχι εξαιτίας της «τάσης» αύξησης της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου ή της πτώσης του ποσοστού υπεραξίας, κ.λπ., όπως διάφοροι μαρξιστές (βλ. π.χ. E. Mandel, *Late Capitalism*, New Left Books, 1975) υποστήριζαν. Όπως, άλλωστε, ισχυρίζονται νεο-αριστεροί μαρξιστές οικονομολόγοι (βλ. B. Rowthorn, «Review of "Late Capitalism",» *New Left Review*, αρ. 98, Ιούλιος - Αύγουστος 1976) δεν υπάρχει καμιά στατιστική ένδειξη που να θεμελιώνει μια *μόνιμη* γενική τάση αύξησης της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου. Αλλά και ειδικότερα η πτώση στα καπιταλιστικά κέρδη, που σημειώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 σε όλες τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, δεν μπορεί να αποδοθεί σε καμιά τάση ανόδου της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου. Όπως έδειξαν πολυάριθμες έρευνες - σημειώνει ο Rowthorn - η πτώση των κερδών οφείλεται σε πτώση του τμήματος του κοινωνικού προϊόντος που απορροφούν τα κέρδη, η οποία με τη σειρά της οφείλεται, σε τελική ανάλυση, σε υποκειμενικούς παράγοντες: στην ένταση δηλαδή του αγώνα των εργαζομένων στην εξεταζόμενη περίοδο που, βασικά, μπορεί να εξηγηθεί αν ληφθούν υπόψη μια σειρά κοινωνικο-πολιτικοί παράγοντες, των οποίων η εξέταση ξεπερνά τα όρια της μελέτης αυτής. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι κάποια ανάσχεση, αν όχι αντιστροφή, παρατηρείται τα τελευταία χρόνια ως προς το ποσοστό του κοινωνικού προϊόντος που απορροφά το εργατικό εισόδημα στην Αγγλία και στις άλλες μητροπόλεις, ως αποτέλεσμα της οργανωμένης αντεπίθεσης του Κεφαλαίου που οδήγησε στον πληθωρισμό και την άνοδο της «Νέας Δεξιάς». Βλ. A. Glyn, B. Sutcliffe, «The Critical Condition of

British Capital", *New Left Review*, Μάρτιος - Απρίλιος 1971 καθώς και το βιβλίο των ιδίων *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, N. Bosanquet, *After the New Right*, Heinemann, 1983.

14. Σ. Αμίν, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*.

15. Βλ. για την πιο πρόσφατη απόπειρα ορθόδοξου οικονομολόγου να αμφισβητήσει την ύπαρξη τέτοιας τάσης «με βάση το σύνολο των υπαρχόντων στοιχείων», J. Spraos, «The Statistical Debate on the Net Barter Terms of Trade between Primary Commodities and Manufactures», *Economic Journal*, Μάρτιος 1980, σελ. 107-28.

16. R. Prebisch, «The Economic Development of Latin America and its Principal Problems», *Economic Bulletin for Latin America*, 1962, τόμος 7, σελ. 1-22, H. Singer, «The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, Μάιος 1950, τόμος 40, σελ. 473-85.

17. Βλ. J. Spraos, *op. cit.*, πίνακες 1, 3.

18. Σε οείγμα 26 περιφερειακών χωρών χαμηλού εισοδήματος, οι όροι του εμπορίου έπεσαν από μέσο όρο 115 το 1960 σε 1(H) το 1979 (στοιχεία υπολογισθέντα από τον πίνακα 8 του *World Development Report 1981*, World Bank). Ακόμα, σύμφωνα με υπολογισμούς του Βαίροχ για το σύνολο των περιφερειακών χωρών, οι όροι του εμπορίου παρέμειναν σχετικά σταθεροί μεταξύ 1948 και 1955, ενώ χειροτέρεψαν σημαντικά μεταξύ 1954/55 και 1962/63 (περίπου 11% πτώση στις περιφερειακές και 10% βελτίωση στις μητροπολιτικές), για να επανέλθουν σε σχετική σταθερότητα στην περίοδο 1962/63 - 1972/73 (βλ. P. Baïroch, *The Economic Development of the Third World since 1900*, Methuen, 1975, σελ. 126).

19. Υπολογίστηκε, για παράδειγμα, βάσει επίσημων στοιχείων του ΟΗΕ, ότι μόνο στη δεκαετία 1955-65, οι ζημιές του Τρίτου Κόσμου (και τα αντίστοιχα κέρδη των μητροπόλεων) από τη χειροτέρευση των όρων του εμπορίου φθάνουν τα 4,5 δισ. δολ., ποσό που αντιπροσωπεύει το 17% των εξαγωγών της περιφέρειας το 1965 (βλ. P. Zalee, *The Third World in World Economy*, Monthly Review Press, 1969, σελ. 75).

20. A. Emmanuel, *Appropriate or Underdeveloped Technology?*, J. Willey and Sons, 1982. Παραπομπές στο κείμενο αναφέρονται σε σελίδες του βιβλίου αυτού.

21. Βλ. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, Routledge, 1980, σελ. 224-30.

22. Βλ. για εκτενή συζήτηση του προβλήματος αυτού, A. de Janvry, E.F. Kramer, «The Limits of Unequal Exchange», *Union of Radical Political Economics Review*, (URPE), τόμος 11, αρ. 4, χειμώνας 1979, σελ. 3-16 και B. Gibson, *Unequal Exchange: Theoretical Issues and Empirical Findings*, URPE, τόμος 12, αρ. 3, φθινόπωρο 1980, σελ. 15-36.

23. A. Emmanuel, «Myths of Development versus Myths of Underdevelopment». *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1974, σελ. 61-83.

24. Βλ. *World Development Report 1981*, World Bank, σελ. 1-7. Ακόμα, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα των μητροπολιτικών χωρών ήταν 12,6 φορές μεγαλύτερο από αυτό των περιφερειακών το 1950, το 1975 είχε γίνει 13,2 φορές μεγαλύτερο (βλ. O. Morawetz, *25 Years of Economic Development, 1950-75*, World Bank, 1978).

25. Οι διαφορές στη διάρθρωση των τιμών δεν έχουν σημασία όταν εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι οι σχετικές μεταβολές στα επίπεδα τιμών. Σύμφωνα

με τη Διεθνή Τράπεζα, μεταξύ 1960 και 1980 δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στο ποσοστό πληθωρισμού των δύο κατηγοριών χωρών (*ibid*).

26. Βλ. P. Bairoch, *The Economic development of the Third World since 1900*, Methuen 1975, σελ. 192.

27. Όπως τονίσαμε στο κεφάλαιο Γ, η αντίληψη για την ανάπτυξη στην οποία στηρίζεται το βιβλίο αυτό δεν έχει βασικά σχέση με το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ καθεαυτό, αλλά με τον πολύ μεγαλύτερο βαθμό ανισομέρειας που παρατηρείται στις εξαρτημένες χώρες συγκριτικά με αυτόν των χωρών του κέντρου. Αναφερόμαστε, επομένως, στις διαφορές στα ποσοστά αύξησης μόνο και μόνο για να δείξουμε ότι, ακόμα και με τα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο Εμμανουήλ, δε φαίνεται ότι υπάρχουν οποιεσδήποτε τάσεις εν λειτουργία που οδηγούν σε μείωση του ανοίγματος μεταξύ κέντρου και περιφέρειας.

28. Για τον Εμμανουήλ, η ανάπτυξη είναι απλώς μια συντομογραφία του μαρξιστικού όρου. «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» (σελ. 131). Ο ορισμός, επομένως, που δίνει στην ανάπτυξη είναι συνεπής με την κλασική (αστική, αλλά και μαρξιστική) έννοια της προόδου. Σύμφωνα με την έννοια αυτή, το ποιοτικό πρόβλημα της ανάπτυξης είναι διαφορετικό και άσχετο προς την ανάπτυξη καθεαυτή (βλ. κεφ. 6). Αν όμως ο σκοπός της ανάπτυξης είναι, όπως και ο συγγραφέας συμφωνεί, η βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας, είναι φανερό πως δεν είναι δυνατό να διαχωρίσουμε την ποσοτική από την ποιοτική πλευρά του προβλήματος, δεδομένης και της πείρας του Τρίτου Κόσμου μετά από 30 χρόνια ποσοτικής αύξησης του ΑΕΠ.

29. Ο όρος αύξηση (*growth*) χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει την επέκταση της υπάρχουσας δομής μιας χώρας (του κέντρου), ενώ ο όρος ανάπτυξη (*development*) χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη μεταβολή της δομής μιας χώρας.

30. Όπως σημειώσαμε και στο κεφάλαιο Γ, όσο μικρότερος είναι ο βαθμός ανισομέρειας, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός ανάπτυξης μιας χώρας και επομένως τόσο καλύτερη η δυνατότητα βελτίωσης της ανθρώπινης ευημερίας. Η ανάπτυξη / υπανάπτυξη, λοιπόν, όπως και η κυριαρχία / εξάρτηση (βλ. κεφ. Α) είναι θέμα βαθμού. Θα μπορούσαμε ίσως να νοήσουμε τις έννοιες αυτές ως μεταβλητές, των οποίων η ακριβής τιμή δεν είναι γνωστή αλλά η περιοχή μέσα στην οποία κινούνται μπορεί να οριστεί.

31. Το άνοιγμα νοείται εδώ σε σχέση με διαφορές στο βαθμό ανισομέρειας παρά σε σχέση με διαφορές στο ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική γιατί, όπως είδαμε στο κεφάλαιο Γ, ο βαθμός ανισομέρειας και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν κινούνται αναγκαστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Με βάση, λοιπόν, το κριτήριο του βαθμού ανισομέρειας, το Χονγκ-Κονγκ και η Ν. Κορέα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν υπανάπτυκτες / εξαρτημένες και, αντίστροφα, χώρες όπως ο Καναδάς ή η Αυστραλία αναπτυγμένες / αλληλεξαρτώμενες, ανεξάρτητα από το μέγεθος των ξένων επενδύσεων σ' αυτές, τον όγκο του εμπορίου, κ.λπ.

32. Η ανάλυση στο σημείο αυτό στηρίζεται στη μελέτη των F. Frobel, J. Heinrichs, O. Kreye, *The New International Division of Labour*, Cambridge University Press, 1980.

33. Βλ., για παράδειγμα, B. Warren, *Imperialism, Pioneer of Capitalism*, New Left Books, 1980.

34. Ο Εμμανουήλ ισχυρίζεται σχετικά ότι όχι μόνο δεν υπάρχει εξάρτηση εδώ (μόνο άνιση ανταλλαγή μπορεί να θεμελιωθεί, κατά τον ίδιο) αλλά, αντίθετα, είναι οι αναπτυγμένες χώρες που στην πραγματικότητα εξαρτώνται από

τον Τρίτο Κόσμο. Η αντίστροφη αυτή εξάρτηση είναι αποτέλεσμα του υπερβολικού δανεισμού των περιφερειακών χωρών και της αδυναμίας των χωρών του κέντρου να επιβάλουν την πληρωμή των συσσωρευθέντων χρεών. Εν τούτοις, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι αυτή η αντίστροφη ροή δεν είναι μέσα στους κανόνες του καπιταλιστικού παιχνιδιού αλλά αποτελεί τη διαστροφή τους. Τα όρια της δυνατότητας αυτής των χωρών της περιφέρειας φάνηκαν περίτρανα μόλις πρόσφατα με την πιστωτική κρίση μιας σειράς λατινοαμερικανικών χωρών, που απειλεί να γκρεμίσει το διεθνές τραπεζικό σύστημα. Ακόμα, η μονομερής εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο έγινε τελείως φανερή τα τελευταία 3-4 χρόνια, όταν και αυτή η διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης ουσιαστικά σταμάτησε, εξαιτίας της μονεταριστικής πολιτικής και των υψηλών επιτοκίων στις μητροπόλεις (Βλ. κεφ. Α, Γ).

35. Ο Εμμανουήλ, σε συζήτηση σχετικά με την κριτική μας στο βιβλίο του, πρόβαλε το επιχείρημα ότι οι ξένες επενδύσεις δεν έχουν σημασία, ούτε από τη μεριά της υπανάπτυξης ούτε από αυτή της εξάρτησης. Η Ινδία, για παράδειγμα, με πολύ λιγότερες ξένες επενδύσεις από τον Καναδά, δε χαρακτηρίζεται από κανέναν, τόνισε ο συγγραφέας, ούτε αναπτυγμένη αλλά ούτε χώρα του κέντρου¹. Φυσικά, εκείνο που έχει σημασία είναι το πώς ορίζουμε την ανάπτυξη και την εξάρτηση. Έτσι, με βάση το δικό μας ορισμό της υπανάπτυξης, που στηρίζεται στο βαθμό ανισομέρειας, δεν υπάρχει βέβαια σύγκριση μεταξύ των δύο αυτών χωρών. Η διασπορά στην κατανομή εισοδήματος είναι σχετικά ενδεικτική: ο συντελεστής GINI είναι 0,49 για την Ινδία και 0,33 για τον Καναδά: W. Loehr, J. Powelson, *The Economics of Development and Distribution*, Harcourt, 1981, σελ. 97-126. Ακόμα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ροή κεφαλαίου είναι διπλής κατεύθυνσης στον Καναδά, όχι όμως και στην Ινδία. Τέλος, θα ήταν σκόπιμο να τονίσουμε ότι η σχέση εξάρτησης δεν αναφέρεται απλώς στις ξένες επενδύσεις, όπως μερικοί αφελείς επικριτές της θεωρίας της εξάρτησης υποθέτουν, αλλά στην ιστορική διαδικασία που καθόρισε τη μορφή της οικονομικής δομής (διάρθρωση εμπορίου, επενδύσεων, τεχνολογία, κλπ.), καθώς επίσης τη μορφή της κοινωνικής και πολιτικής δομής.

36. Βλ. το άρθρο του Εμμανουήλ στη *New Left Review*, αρ. 85.

37. F. Stewart, *Technology and Underdevelopment*, Macmillan 1978, σελ. XII.

38. Βλ. Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας έτους 1975, ΕΣΥΕ 1980.

39. Αναφερόμαστε εδώ στην ακόλουθη σχέση: από "την ταυτότητα $I/L = S/L$ (κατά κεφαλήν επενδ. = κατά κεφαλήν αποτ.) έστω $k = I/L$, υποθέτοντας, $S = sY$ (συνάρτηση αποταμίευσης) και έστω $y = Y/L$ τότε $S/L = sY/L$ και $k = sy$ (συνθήκη ισορροπίας: κατά κεφαλήν επενδ. = κατά κεφαλήν αποτ.).

40. Loehr και Powelson, *op. cit.*, Πίνακας 4.2 (βλ. κεφ. Γ).

41. Βλ. U.N. Centre on Transnational Corporations in World Development, *Third Survey*, New York, 1983.

42. Ο Εμμανουήλ, στη συζήτηση που αναφέραμε, ισχυρίστηκε ότι, με βάση το δικό μας επιχείρημα, η Ινδία, η οποία δεν ακολούθησε το σύντομο «μονοπάτι» στην ανάπτυξη, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από χαμηλότερο βαθμό ανισομέρειας από αυτόν της Βραζιλίας ή του Μεξικού. Στην πραγματικότητα τα στοιχεία επιβεβαιώνουν ακριβώς την υπόθεση αυτή: ο συντελεστής GINI ήταν το 1974 0,48 για την Ινδία, ενώ για τη Βραζιλία και το Μεξικό ήταν, αντίστοιχα, 0,64 και 0,58 (βλ. Loehr και Powelson, *op. cit.*, σελ. 118). Ακόμα, σύμφωνα με τη Διεθνή Τράπεζα, το 20% στη κορυφή της εισοδηματικής πυ-

ραμίδας έπαιρνε το 49,4% του εισοδήματος στην Ινδία, ενώ στο Μεξικό και τη Βραζιλία τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 57,7% και 66,6% (6λ. Έκθεση Διεθνούς Τράπεζας, *op. cit.*, σελ. 182-83).

43. Βλ. για σχετική βιβλιογραφία, όσον αφορά τις εμπειρικές αυτές μελέτες, στο κεφ. Γ, σημ. 68, 69, 70.

44. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, Addison-Wesley, 1971, σελ. 143.

45. M. Scott, *Can we Get Back to Full Employment?*, Macmillan, 1978, σελ. 17.

46. R. Weisskoff, «A Multi-sector Simulation Model of Employment, Growth and Income Distribution in Puerto Rico», *EGC Discussion Paper 174*, Yale University, 1973.

47. D. Morawetz, «Import Substitution in Colombia* στο βιβλίο του H. Timmer *The Choice of Technology*, 1975.

48. A.K. Sen, *Choice of Techniques*, Oxford, 1962.

49. W. Loher, J. Powelson, *op. cit.*, σελ. 301-2.

50. B. Sutcliffe, *op. cit.*, σελ. 140-97.

51. F. Stewart, *op. cit.*, σελ. 25-29.

52. Είναι ενδεικτική η παρατήρηση του S. Lall, σε πολύ πρόσφατη μελέτη, ότι «μεγάλο μέρος της βιομηχανικής επιτυχίας χωρών όπως η Ν. Κορέα, το Χονγκ-Κονγκ ή η Ταϊβάν αποδίδεται σε τοπικές επιχειρήσεις που αγοράζουν / αντιγράφουν ξένες τεχνολογίες και όχι στις δραστηριότητες των πολυεθνικών ακόμα, η «απογείωση» τους βασίστηκε σε δραστηριότητες που ήταν έντασης εργασίας, με τη χρήση ώριμων τεχνολογιών, που δεν είναι φυσικά ο τύπος τεχνολογίας που χρησιμοποιούν οι πολυεθνικές» (S. Lall, «Transnationals and the Third World, Changing Perceptions» στη *National Westminster Bank Review*, Μάιος 1984, σελ. 7).

53. Έτσι, όπως παρατηρείται στην ίδια μελέτη, «οι περισσότερες τριτοκοσμικές χώρες έχουν ήδη επιλέξει προχωρημένες τεχνικές στη μεταποίηση τους, εγκαταλείποντας την προσπάθεια για «κατάλληλες» τεχνολογίες» (S. Lall, *ibid*, σελ. 8). Η επιλογή όμως αυτή, θα παρατηρούσαμε εμείς, δεν ήταν εκούσια. Ήταν μια επιλογή που επέβαλαν στις περιφερειακές χώρες οι αντιφάσεις της διαδικασίας ανάπτυξης μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η διαδικασία της δημιουργίας «κατάλληλων» τεχνολογιών είναι αναγκαστικά (με τα διατιθέμενα μέσα στην περιφέρεια) εξαιρετικά δαπανηρή, ενώ η ανταγωνιστικότητα εναλλακτικών τεχνικών έντασης εργασίας είναι τουλάχιστον αμφίβολη. Έλλειψη, όμως, ανταγωνιστικότητας και συμμετοχή στην παγκόσμια αγορά είναι έννοιες μη συμβιβαστές. Η συνέπεια είναι, βέβαια, η διαιώνιση της τεχνολογικής εξάρτησης, γιατί, ακόμα και αν η μεταφορά της άριστης τεχνολογίας παραγωγής είναι δυνατή, η *ικανότητα* παραγωγής τεχνολογίας δεν μπορεί φυσικά να μεταφερθεί. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση που οι τοπικές επιχειρήσεις παίρνουν τα δικαιώματα για τη χρήση ξένων τεχνολογιών ή αντιγράφουν τέτοιες τεχνολογίες, αναπτύσσεται τοπικά μια περιορισμένη ικανότητα παραγωγής τεχνολογίας. Ο κίνδυνος στην τελευταία περίπτωση είναι ότι μέσα σε ένα προστατευτικό περιβάλλον, όπως η περίπτωση της Ινδίας έδειξε περίτρανα, είναι μεν δυνατή η δημιουργία ενός εγχώριου know-why, που συνοδεύεται όμως από πολύ χαμηλή αποδοτικότητα στην εφαρμογή της τεχνολογίας.